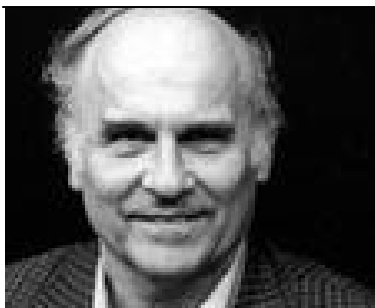

Рышард Капусьцінскі

...радуіся гэтаму дню, бо так добра,
як было сёння, больш ніколі ня
..будзе!.....

Імперыя

Разьдзелы з кнігі

Гэтая кніга складаецца з трох частак.

Першая – называецца “Першыя спатканьні (1939-1967)” і зьяўляецца справаздачай з маіх даўнейшых побытаў у Імперыі. У ёй я расказваю пра ўваход савецкіх войскаў у мой родны гарадок на Палесьсі (цяпер гэта Беларусь), пра падарожжа праз засьнежаную і бязлюдную Сібір, пра паездкі ў Закаўказьзе і ў рэспублікі Сярэдняй Азіі, такім чынам пра вандроўку па тэрыторыі былога СССР поўнай экзотыкі, канфліктаў і асаблівай, поўнай эмоцыяў і сентыментаў атмасферы.

Другая частка называецца “З палёту птушкі (1989-1991)” і расказвае пра некалькі маіх больш працяглых вандровак па вялізнай зямлі Імперыі, якія я зрабіў у гады яе заняпаду і канчатковага распаду (у кожным разе канчатковага ў той форме, у якой яна існавала да 1991 году). Гэтае падарожжа я здзяйсняў сам, абмінаючы афіцыйныя ўстановы і шляхі, а маршрут той паездкі праходзіў ад Берасьця (мяжа былога СССР

Пераклад
з польскай
Яўгена
САЛЕЙЧУКА.

з Польшчай) да Магадану на Ціхім акіяне, і ад Варкуты за Палярным колам да Тэрмезу (мяжа з Афганістанам). Усяго недзе 60 тысячаў кіламетраў.

Трэцяя частка называецца “Працяг ідзе (1992-1993)” і зьяўляецца зборам развагаў, заўвагаў і нататак што ўзьніклі на палях маіх запісаў пра падарожжы, размовы і чытаньні.

Кніга гэтая напісаная поліфанічна, гэта азначае, што праз яе старонкі праходзяць постаці, мясьціны і сюжэты якія могуць неаднаразова вяртацца ў розных гадах і кантэкстах. Аднак насуперак правілу поліфаніі, цэласнасьць не заканчваецца вышэйшым і канчатковым сінтэзам, а наадварот – дэзінтэгруецца і распадаецца, і гэта таму, што ў працэсе напісаньня кнігі распаўся яе галоўны прадмет і тэма – вялікая савецкая дзяржава. На яе месцы ўзьнікаюць новыя дзяржавы, а сярод іх – Расія, вялізная краіна, населеная народамі, які стагоддзямі жывіла і аб’ядноўвала і м п е р с к а я а м б і ц ы я.

Гэтая кніга не зьяўляецца ні гісторыяй Расіі і былога СССР, ні гісторыяй нараджэньня і заняпаду камунізму ў гэтай дзяржаве, а таксама не зьяўляецца падручным дапаможнікам ведаў пра Імперыю.

Яна зьяўляецца асабістай справаздачай з падарожжа, якое я зрабіў па вялікіх абшарах гэтай краіны (ці хутчэй – гэтай часткі сьвету), намагаючыся дабрацца туды, куды мне дазволіў час, сілы і магчымасьці.

ПЕРШЫЯ СПАТКАНЬНІ. (1939-1967)

Пінск, 39

Маё першае спатканьне з Імперыяй адбываецца каля мосту, што злучае невялічкі горад Пінск з Поўднем сьвету. Канец верасьня 1939 году. Паўсюль вайна. Палаюць вёскі, людзі хаваюцца ад налётаў па канавах і лясах, шукаюць ратунку, дзе могуць. На нашай дарозе ляжаць забітыя коні. “Калі хочаце ехаць далей, — раіць нейкі чалавек, — дык вам трэба адсунуць іх убок”. Колькі пры гэтым цяганіны, колькі поту: мёртвыя коні вельмі цяжкія.

Натоўпы ўцекачоў, у пыле, у брудзе, у паніцы. Навошта ім столькі клункаў, столькі валізак? Навошта столькі чайнікаў, гаршчочкаў і чыгункоў? Навошта яны так лаюцца? Навошта без перапынку пра нешта пытаюцца? Усе ідуць, едуць, бягуць – невядома куды. Але мая мама ведае, куды. Мама ўзяла за руку маю сястру і мяне, і ўтрох мы ідзем да Пінску, да нашага дому на вуліцы Вясэлай. Вайна засьпела нас каля Раёўца, на вакацыях у дзядзькі, таму цяпер мы павінны вярнуцца дамоў. Tutti a casa¹!

Але, калі праз некалькі дзён вандроўкі мы былі паблізу Пінску, калі здалёк ужо былі відны дамы гораду, дрэвы прыгожага парку і вежы касьцёлаў — на дарозе, каля самага мосту, раптам вырастаюць маракі. Гэтыя маракі маюць доўгія вінтоўкі і вострыя, калючыя штыкі, а на круглых шапках — чырвоныя зоркі. Некалькі дзён таму яны прыплылі сюды ажно з Чорнага мора, затапілі нашыя кананеркі, забілі нашых маракі, і цяпер ня хочуць пускаць нас у горад. Трымаюць нас на адлегласьці, крычаць “ня рухацца!” і цэляцца з вінтовак. Мама, а таксама іншыя жанчыны і дзеці — бо сабралі нас ужо цэлы натоўп — плачуць і просяць літасьці. “Прасіце літасьці”, — моляць нас непрытомныя ад страху мамы, але што мы, дзеці,

¹ Усе дадому (італ.).

можам яшчэ зрабіць, і так ужо даўно кленчым на дарозе, рыдаем і працягваем рукі ўгору.

Крык, плач, вінтоўкі і штыкі, лютыя твары спацелых і злых маракоў, нейкае шаленства, нейкі жах і незразумеласьць, усё гэта там, каля мосту над Пінай, у тым сьвеце, у які я ўваходжу, маючы сем гадоў.

У школе на першым уроку вучым расейскі альфабэт. Пачынаем ад літары “с”. “Чаму гэта ад “с”? – пытаецца нехта з глыбіні класу, – павінна ж пачынацца ад “а”!”. “Дзеці, — кажа прыгнечаным голасам пан настаўнік (ён паляк), — паглядзіце на вокладку нашай кніжкі. Якая першая літара на гэтай вокладцы? “С!”.” Пятрусь, беларус, можа прачытаць увесь надпіс: Сталін “Вопросы ленинизма”. Гэта адзіная кніжка, па якой мы вучым расейскую мову, адзіны экзэмпляр гэтай кніжкі. На цвёрдай вокладцы, пакрытай шэрым ільняным палатном, вялікія, залачоныя літары.

“АДЫХОДЗЯЧЫ АД НАС, ТАВАРЫШ ЛЕНІН НАКАЗАЎ НАМ...” — бэкае на першай парце пакорлівы і ціхі Ўладзя. Лепш не пытацца, хто гэта — Ленін. Усе мамы пасьпелі ўжо сказаць нам, каб мы ні аб чым не пыталіся. Зрэшты, гэтыя папярэджаньні былі нават не патрэбныя. Ня ведаю, як гэта акрэсьліць, ня ведаю, як сказаць, адкуль гэта бралася, але ў паветры было нешта такое трывожнае, такое напятае і цяжкое, што горад, у якім мы раней гойсалі самым дзікім і самым вясёлым чынам, раптам зрабіўся падступным і небясьпечным мінным полем. Мы баяліся нават уздыхнуць глыбей, каб ня выклікаць выбух.

Усе дзеці будуць піянерамі! Адночы на школьны падворак заязджае машына, з якой выходзяць панове ў блакітных мундзірах. Нехта кажа, што гэта НКВД. Што такое НКВД, ня надта вядома, але пэўна адно, што калі старэйшыя вымаўляюць гэтую назву, паніжаючы голас да шэпту, НКВД павінна быць нечым вельмі важным. Бо іх мундзіры элегантныя, новыя, нібы проста з-пад іголки. Войска ходзіць абадранае, замест заплечнікаў маюць палатняныя торбачкі, найчасьцей пустыя, завязаныя абы-якім шнурком, і боты, хіба ніколі ў жыцьці ня чышчаныя. Калі ж ідзе нехта з НКВД, ад яго на кіламетр б’е блакітны водблеск.

Дык вось, гэтыя з НКВД прывезлі для нас белыя кашулі і чырвоныя хусткі.

“Калі будзе важнае сьвята, — гаворыць спалоханым і маркотным голасам пан настаўнік, — кожнае дзіця прыйдзе ў гэтай кашулі і хустцы”. Таксама нам прынеслі і раздалі скрынку значкаў. На кожным значку быў партрэт іншага пана. Адныя мелі вусы, а іншыя — не. Адзін пан меў бародку, а двое ня мелі валасоў. Двое альбо трое насілі акуллары. Адзін з НКВД хадзіў ад парты да парты і раздаваў значкі.

“Дзеці, — сказаў пан настаўнік голасам, які нагадваў гук пустога дрэва, — гэта вашыя правадыры”. Правадыроў было дзевяць. Іх звалі: Андрэеў, Варашылаў, Жданаў, Кагановіч, Калінін, Мікаян, Молатаў, Хрушчоў. Дзявятым правадыром быў Сталін. Значак з яго партрэтам быў у два разы большы за астатнія. Але гэта было зразумелым. Пан, які напісаў такую тоўстую кніжку як “Вопросы ленинизма” (па якой мы вучыліся чытаць), павінен мець значак, большы за іншыя.

Значкі прышпільваліся графкай, з левага боку, там, дзе старэйшыя носяць медалі. Але хутка ўзьнікла праблема — стала бракаваць значкаў. Ідэалам, а нават амаль абавязкам, было насіць усіх правадыроў, з вялікім

значкам Сталіна, які адкрываў калекцыю. Таксама гэтак загадвалі тыя, з НКВД: трэба насіць усіх! Між тым аказалася, што нехта мае Жданава, а ня мае Мікаяна, альбо – нехта мае двух Кагановічаў, а ня мае Молатава. Янак аднойчы прынёс ажно чатырох Хрушчовых, якіх вымяняў на аднаго Сталіна (Сталіна нехта ў яго раней скраў). Сапраўдным багатыром сярод нас быў Пятрусь – ён меў ажно трох Сталінаў. Выцягваў з кішэні, паказваў, хваліўся.

Неяк сусед з бакавой парты — Хаім, адцягнуў мяне ўбок. Хацеў памяняць двух Андрэевых на Мікаяна, але я сказаў яму, што Андрэеў мае малы кошт (што было праўдай, бо ніхто ня мог дазнацца, кім ёсць той Андрэеў), і не пагадзіўся. Назаўтра Хаім ізноў паклікаў мяне ўбок. Выцягнуў з кішэні Варашылава. Я задрыжаў. Варашылаў быў маёй марай! Насіў мундзір, значыць пахнуў вайной, а з вайной я ўжо быў знаёмы, таму ён быў неяк блізка для мяне. Я даў яму ўзамен Жданава, Кагановіча і яшчэ Мікаяна ў дадатак. Увогуле Варашылаў ішоў добра. Таксама Молатаў. За Молатава можна была атрымаць трох іншых, бо старэйшыя казалі, што Молатаў важны. У цане таксама быў Калінін, бо нагадваў палескага дзядулю. Меў сьветлую бародку і, адзіны, нешта падобнае да ўсьмешкі.

Часамі ўрокі перарывае гарматны стрэл. Ён чуецца тут жа, побач, нечаканы, гучны, дрыжаць шыбы, трасуцца сьцены, а пан настаўнік глядзіць з жахам і распаччу у вакно. Калі пасьяля стрэлу наступае цішыня, мы вяртаемся да чытаньня нашай тоўстай кніжкі. Але калі чуваць грукат бляхі, трэск муроў, лязгат падаючых камянёў, клас ажывае, чуюцца павышаныя галасы – трапілі! трапілі! І толькі данясецца званок, а мы ўжо ляцім на пляц, паглядзець, што сталася. Наша малая, двухпавярховая школа знаходзіцца тут жа каля вялікага пляцу, які носіць назву Трэцяга Мая. Уласна на гэтым пляцы стаіць вялікі, сапраўды вялікі, касьцёл – найбольшы ва ўсім горадзе. Трэба высока задзіраць галаву, каб убачыць, дзе канчаецца касьцёл і пачынаецца неба. І менавіта дакладна ў гэтае месца страляе цяпер гармата. Страляе ў вежу, каб яе зьбіць.

У класе мы разважалі тады так: калі бальшавікі ішлі да нас, то перш, чым убачылі Польшчу, і перш, чым убачылі наш горад, спачатку мусілі ўгледзець вежу пінскага касьцёлу. Яны такія высокія. Відавочна гэта іх вельмі раздражніла. Чаму? На гэтае пытаньне мы не маглі сабе адказаць. Пра сам жа факт раздражнёнасьці мы зрабілі выснову з таго, што як толькі расейцы ўвайшлі ў горад, дык перш чым яны адсапліся, перш чым разгледзеліся, дзе якая вуліца, перш чым паелі, і перш чым зацягнуліся махоркай, адразу ўстанавілі на пляцы гармату, прывезьлі боепрыпасы і пачалі страляць у касьцёл.

Паколькі ўся артылерыя паехала на фронт, ім засталася толькі адна гармата. Стралялі з яе бяз ладу. Калі траплялі, з вежы ўзьнімаліся клубы цёмнага пылу, часам бліскаў язык полымя. Вакол пляцу ў глыбокіх брамах хаваліся людзі, якія глядзелі на гэтае бамбардаваньне панура, але і з цікаўнасьцю. Жанчыны кленчылі і адмаўлялі ружанец. Па пустым пляцы хадзіў п'яны артылерыст і крычаў: "Бачыце, страляем у вашага Бога! А ён нічога, ціха сядзіць! Баіцца, ці як?" Сьмяяўся, а потым на яго напала ікаўка. Наша суседка сказала маме, што калі аднойчы пыл асеў, яна убачыла на версе разбуранай вежы сьвятога Андрэя Баболю. "Сьвяты Андрэй, — сказала яна, — меў вельмі пакутніцкі твар: палілі яго жыўцом".

Ідучы да школы, я павінен перайсьці праз чыгунку, тут жа каля станцыі. Я люблю гэтае месца, люблю глядзець на цягнікі, якія падыходзяць і адыходзяць. Найбольш люблю глядзець на лакаматывы: хацеў бы быць машыністам. І вось ідучы аднаго ранку праз пуці бачу, што чыгуначнікі пачынаюць сьцягваць таварныя вагоны. Дзясяткі і дзясяткі вагонаў. Ліхаманкавы манеўровы рух: езьдзяць лакаматывы, рыпяць тармазы зьвіняць буферы. І поўна чырвонаармейцаў, поўна НКВД. Урэшце рух спыняецца, на некалькі дзён усталёўваецца цішыня. Але аднойчы бачу, як да вагонаў пад'язджаюць фурманкі, поўныя людзей і клункаў. Для кожнай фурманкі некалькі жаўнераў, кожны трымае вінтоўку так, нібыта зьбіраецца праз момант выстраліць. У каго? Тыя, на фурманках, ледзьве жывыя ад стомленасьці і страху. Пытаю маму, навошта забіраюць гэтых людзей? Яна, вельмі расхваляваная, кажа, што гэта пачалася вывазка. Вывазка? Дзіўнае слова. Што яно азначае? Але мама ня хоча адказваць на пытаньне, ня хоча са мной размаўляць, мама плача.

Ноч. Грукат у вакно (мы жывем у маленькім дамку, урослым у зямлю). Твар бацькі прылеплены да шыбы, плоскі, растоплены ў змроку. Бачу, як бацька уваходзіць у пакой, але пазнаю яго з цяжкасьцю. Разьвіталіся мы летам. Ён быў у мундзіры афіцэра, меў высокія боты, новы, жоўты рэмень і скураныя рукавіцы. Я ішоў з ім па вуліцы і слухаў з гонарам, як усё на ім храбусьціць. Цяпер ён стаіць перад намі ў вопратцы палескага селяніна, худы, зарослы. Мае на сабе ільняную кашулю да каленяў, перавязаную радняным паяском, а на нагах лыкавыя пасталы. З таго, што ён казаў маме, разумею, што трапіў у савецкі палон і што гналі іх на ўсход. Кажа, што ўцёк, калі ішлі калонай праз лес, у нейкай вёсцы абмяняў у селяніна мундзір на кашулю і пасталы.

“Дзеці, — кажа мама сястры і мне, — заплюшчыць вочы і спаць!” У суседнім пакоі, у якім знаходзіцца бацькі, чуваць шэпты і раптоўныя рухі. Ранкам, калі ўстаю, бацькі ўжо няма. Ідучы да школы, азіраюся ва ўсе бакі — а раптам яго убачу? Столькі хацеў яму распавесці — пра сябе, пра школу, пра гармату. І што ўжо ведаю расейскія літары. І што бачыў вывазку. Але бацькі не відаць нават у самым канцы Лагішынскай вуліцы, якая настолькі доўгая, што вядзе, здаецца, на край сьвету. Шчыпле мне ў вачах.

Наступная ноч. Грукатаньне ў вокны, у дзьверы такое напорыстае, нахабнае, такое ўраганнае, што праз хвіліну, здаецца, абваліцца столь. Іх увальваецца некалькі: чырвонаармейцаў і цывільных. Яны ўрываюцца так нярвова і маланкава, нібыта за імі гналіся разьёшаныя ваўкі. Вінтоўкі адразу нацэленыя на нас. Страшна вельмі: а калі выстраляць? А калі заб'юць? Вельмі непрыемнае адчуваньне бачыць забітага чалавека. Таксама бачыць забітага каня. Ажно дрыжыкі бяруць. Тыя, што трымаюць вінтоўкі, стаяць нібыта статуі, ані здрыгануцца, астатнія ж вывальваюць усё на падлогу. З шафаў, з камодаў, з ложкаў. Сукенкі, шапкі, нашыя цацкі. Сеньнікі, боты, бацькаву вопратку. І да мамы: “Муж куда?” А мама, белая як папера, разводзіць дрыжачыя рукі і кажа, што ня ведае. Але яны ведаюць, што бацька тут быў, ізноў: “Муж куда?” А мама нічога, ня ведае, ну ня ведае і ўсё. “Ах, ты”, гаворыць адзін, і робіць такі рух, нібы хацеў маму ўдарыць, а мама хавае галаву ў плечы, каб ня трапіў. А іншыя шукаюць і шукаюць. Пад ложкамі,

пад буфетам, пад фатэлем. Чаго шукаюць? Кажуць, што зброю. Але якая можа быць у нас зброя. Мой сапсуты самастрэл, з якім я хадзіў ваяваць з індзейцамі. Увогуле, калі самастрэл быў добры, мы заўсёды маглі выціснуць індзейцаў з нашага падворку, але цяпер мой рэвальвер меў зламаную спружыну і не прыдатны ні да чаго.

Яны хочуць забраць маму. Забраць у пакараньне, ці як? Пагражаюць ёй кулакамі і страшэнна клянучь. “Иди!” — крычыць жаўнер маме, і хоча выпхаць яе прыкладам у цёмную ноч. Але тады мая малодшая сястра раптам кідаецца на жаўнера і пачынае яго біць, кусаць і штурхаць, кідаецца ў нейкім шаленстве, у фурыі, у вар’яцтве. У гэтым ёсьць такая нечаканая, дзівосная рашучасць, такая драпежная няўступнасць, заўзятасць і крайнасць, што адзін з чырвонаармейцаў, напэўна, старэйшы, напэўна, камандзір, хвіліну вагаецца, урэшце накладвае шапку, зашпільвае кабуру пісталета і гаворыць сваім людзям: “Пашлі!”

У школе падчас перапынкаў, або калі вяртаемся грамадой дадому, гаворка ідзе пра вывазкі. Няма цяпер тэмы цікавейшай. Наш гарадок поўны зеляніны, вакол хацінак цягнуцца садочки, паўсюль ажно густа ад высокай травы, зелья, кустоў і дрэваў, таму лёгка схвацца, усё бачыць, а самому быць нябачным. У старэйшых класах ёсьць такія, каму ўдалося вырвацца з дому, схвацца ў зарасьніках і назіраць за ўсёй вывазкай ад пачатку і да канца. У нас ужо ёсьць сапраўдныя эксперты па вывазках. Яны разважаюць на гэтую тэму ахвотна і з веданьнем справы.

Вывазкі адбываюцца ноччу. Справа тут у раптоўнасці. Чалавек сьпіць, а тут яго будзяць крыкі, ён бачыць над сабой разьёшаныя твары жаўнераў і НКВД, яго сілай выцягваюць з ложка, штурхаючы прыкладамі і кажучы, каб выходзіць з дому. Загадваюць аддаць зброю, якой і так ніхто ня мае. Без перапынку вывяргаюць агідную лаянку. Найгорш, калі назавуць кагосьці буржуем. Буржуй, гэта жахлівае абзываньне. Увесь дом пераварочваюць дагары нагамі, яны знаходзяць у гэтым велізарнае задавальненьне. У той час, калі робяць рэвізію і ўвесь гэты неапісальны гармідар, прыязджае падвода. Гэта сялянскі воз, запрэжаны слабым конікам, бо палешукі бедныя, і коні ў іх дрэнныя. Калі ж камандзір бачыць, што ўжо ёсьць падвода, крычыць тым, каторых будуць вывозіць: у вас пятнаццаць хвілінаў, каб спакавацца і сесці на фурманку. Калі камандзір мае добрае сэрца, дае паўгадзіны. Тады трэба проста кідацца на ўсё, і запіхаць у валізкі, што можна. Няма гаворкі, каб нешта тут выбіраць, альбо над нечым задумвацца. Скора, зараз жа, ужо, хутка, хутка! Потым бегма да фурманкі, літаральна – бегма. На возе сядзіць сялянін, але сялянін не дапаможа, яму нельга, яму нават нельга азірнуцца, каб паглядзець, хто сядзе ў фурманку. Дом застаецца пусты, бо забіраюць усю сям’ю, дзядоў, дзяцей, усіх. Тушаць сьвятло.

Цяпер фурманка едзе ў цемры, вымерпымі вуліцамі, у бок вакзалу. Воз трасецца і гойдаецца, бо большасць нашых вуліцаў ня мае асфальту, ня мае нават бруку. Колы трапляюць у глыбокія яміны, альбо тонуць у гразі. Але ўсе тут прызвычайныя да такіх невыгодаў – і вазьніца-паляшук, і яго конь, і нават тыя няшчасныя, што трасуцца зараз на сваіх клунках, прыгнечаныя і ўражаныя.

Хлопцы, якім удалося падгледзець вывазкі, кажучы што ішлі за тымі фурманкамі ажно да чыгункі. Там стаяць таварныя вагоны, доўгі эшалон. Кожнай ночы было некалькі фурманак альбо некалькі дзясяткаў і больш.

Вазы спыняліся на плошчы перад вакзалам. Далей, да вагонаў, трэба было ісьці пешшу. У такі вагон цяжка сесьці, бо ён высокі. Тыя, з канвою, павінны падганяць, размахваць вінтоўкамі, крычаць, лаяцца. Калі запаўнялі адзін вагон, ішлі да наступнага. Што гэта значыла – запоўніць вагон? Гэта значыла напхаць у яго каленямі і прыкладамі людзей так, каб не было дзе ўваткнуць шпількі.

Ніколі не было вядома, якой ночы за кім прыйдуць. Хлопцы, якія шмат ведалі пра вывазкі, спрабавалі тут устанавіць нейкія правілы, нейкую сістэму, адшукаць ключ. На жаль, дарэмна. Бо, напрыклад, пачалі вывозіць з Бернардынскай, але раптам – перасталі. Узяліся за жыхароў Кіеўскай, але толькі па цотным баку. Раптам нехта зьнікаў з Набярэжнай, але ў тую самую ноч забралі людзей з другога канца гораду – з Броварнай. Пасьля рэвізіі ў нашай кватэры мама не дазваляе нам распранацца на ноч. Можна скінуць боты, але трэба мець іх увесь час каля сябе. Паліто ляжаць на крэслах так, каб апрануць іх імгненна. У прыцыпе, спаць нельга. Ляжым з сястрой побач штурхаем адзін аднаго, трасем або цягнем за валасы. “Ты, ня сьпі! — Ты таксама ня сьпі!” Але, натуральна, сярод тае тузаніны і штурханіны ўрэшце засынаем абое. Мама ж ня сьпіць напраўду. Сядзіць за сталом і ўвесь час прыслухоўваецца. Цішыня на нашай вуліцы такая, што зьвініць у вушах. Калі ў гэтай цішыні чуюцца нечыя крокі, мама палатнее. Чалавек у гэтую пару, гэта вораг. У класе мы чыталі ў Сталіна пра ворагаў. Вораг — гэта страшная асоба. Хто іншы прыйдзе ў такі час? Добрыя людзі баяцца, сядзяць пахаваўшыся па хатах.

Нават калі мы сьпім, дык так, як мыш на крупах. Сьпім, а ўсё чуем. Часам пад ранак чуваць грукат фурманкі. Водгульце тое нарастае ў цемры, а калі ўжо фурманка зраўнаецца з нашым домам, ляскат такі, нібыта праязджае нейкая пякельная машына. Мама падыходзіць на дыбачках да акна і асьцярожна адсоўвае фіранку. Магчыма, іншыя мамы з вуліцы Вясёлай у той момант робяць тое самае. Бачаць яны воз, які павольна коціцца, на ім скурчаныя постаці, за возам ідуць чырвонаармейцы, а за імі – зноў цемра. Суседка, якая бачыла, як сьвятога Андрэя Баболю паляць жывым, сказала маме, што ёй здавалася нібыта тыя фурманкі праязджалі па ёй. Наступнага дня ёй ўсё баліць.

Першым у класе зьнік Павал. Паколькі набліжалася зіма, настаўнік сказаў, што напэўна Павал прастыў і застаўся ў ложку. Але Павал не прыйшоў ні на наступны дзень, ні на наступным тыдні, і тады мы пачалі здагадвацца, што ён ня прыйдзе ніколі. Пазьней, праз некалькі дзён, мы заўважылі, што першая парты, за якой сядзелі Янак і Збышак, стаіць пустая. Зрабілася сумна, бо яны абодва прыдумлялі найлепшыя жарты, і таму пан настаўнік, каб мець іх на вачах, загадаў ім сядзець на першай парты. У іншых класах таксама дзеці зьнікалі ўсё часцей. Ужо ніхто нават не пытаўся, чаму не прыйшлі, і дзе яны. Школа пусьцела. Яшчэ пасьля заняткаў мы гулялі ў мяч, у гарэлкі і ў чыжыка, але нешта такое зрабілася, што мячык стаў вельмі цяжкім, падчас гарэлак нікому не хацелася хутка бегаць, а ў чыжыку кожны махаў кіем абы як. Затое лёгка выбухалі недарэчныя спрэчкі і зацятыя бойкі, пасьля якіх усе разыходзіліся злыя, надзьмутыя і асавелья.

Аднаго дня зьнік пан настаўнік. Мы прыйшлі ў школу як звычайна а восьмай і пасьля званка паселі за парты, як у дзевярах зьявіўся пан кіраўнік

Любавіцкі. “Дзеці, — сказаў ён, — ідзіце зараз дадому і прыходзьце заўтра, вас будзе вучыць новая пані”. Упершыню пасья ад’езду бацькі чую, як мне сьціснула ля сэрца. Навошта забралі нашага пана? Наш пан быў увесь час расхваляваны і часта выглядваў у вакно. Казаў: “Ах, дзеці, дзеці” — і хітаў галавой. Заўсёды быў сур’ёзны і вельмі сумны. Быў добры да нас, і калі які-небудзь вучань запінаўся чытаючы Сталіна, пан ніколі не крычаў, а нават трохі ўсьміхаўся.

Я вяртаўся дадому прыгнечаны. Калі праходзіў праз пуці, пачуў знаёмы голас. Нехта мяне клікаў. На пад’язным пуці стаялі вагоны, а ў іх людзі, каторых зьбіраліся вывезьці. Голас даходзіў да мяне адтуль. Я зірнуў і ў дзвярах аднаго з вагонаў убачыў твар нашага настаўніка. Ён махаў мне рукой. Божа! Я бегма кінуўся ў той бок. Але праз секунду на мяне наляцеў жаўнер і ўдарыў па галаве так моцна, што я перакуліўся. Падымаўся агаломшаны, з вострым болем, а ён замахнуўся яшчэ раз, але ўжо ня ўдарыў, толькі крычаў, каб я выбіраўся адсюль да д’ябла. І назваў мяне сукіным сынам.

Неўзабаве пачаўся голад. Пакуль яшчэ не было маразоў, зараз жа пасья ля школы мы пачыналі шнарыць па садах. Мы добра ведалі іх заблытаную геаграфію, бо там, сярод градаў і кустоў, раней бавіліся да ўпаду ў нашыя войны, у гарэлкі, у індзейцаў. Кожны ведаў, у каго растуць вялікія яблыкі, у каго варта абтрэсьці грушы, дзе пасьпела столькі сьлівак, што ажно ўсё фіялетавае, альбо дзе ўрадзіла пукатая бручка. Тыя паходы былі рызыкаўныя, бо гаспадары садоў ганялі нас на ўсе чатыры бакі. Голад ужо ўсім заглядваў у вочы, і хто мог, стараўся рабіць запасы. Ніхто не хацеў страціць аніводнага абрыкоса, яблыка ці агрэсьціны. Значна бясьпечней было спусташаць сады тых, каго арыштавалі і замкнулі ў вагонах, бо ніхто не пільнаваў іх дрэваў і градаў.

Рачны рынак на Піне, куды сяляне звозілі на чаўнах свае скарбы — ці то рыбу, ці то мёд, ці то крупы — ужо даўно апусьцеў. Большасьць крамаў былі зачыненыя або разрабаваныя. Адзіным ратункам была вёска. Нашыя суседкі бралі пярсьцёнак ці футра і ехалі ў бліжэйшыя вёскі, каб купіць мукі, сала альбо птушку. Аднак здаралася так, што ў той час, калі тыя жанчыны былі за горадам, да іх дамоў прыходзіла НКВД і забірала дзяцей да эшалонаў. Суседкі казалі пра гэта, калоцччыся, і асьцерагалі маму. Але мама і бяз гэтага вырашыла не адыходзіць ад нас ні на крок.

Наш маленькі горад, зялёны і душны летам, восеньню бронзавы і бліскучы ў сонцы як бурштын, раптам, адной ночы, зрабіўся белым. Гэта было на мяжы лістапада і сьнежня. Зіма 39-40 гадоў была раньняя і суровая. Яна была марозным, ледзяным пеклам. З боку вуліцы Спакойнай, ад могілак, на якіх ляжыць мая бабуля, мы дапаўзьлі да кустоў, адкуль маглі бачыць эшалон, які стаяў на пад’язных пуцях. У вагонах былі людзі, якія ў любы дзень маглі ад’ехаць. Куды? Старэйшыя казалі, што ў Сібір. Я ня ведаў, дзе яна, але ад таго, як вымаўлялі гэтае слова, вынікала, што страшна нават думаць пра тую Сібір.

Я ня ўбачыў майго настаўніка, напэўна ён даўно ад’ехаў, бо эшалоны адыходзілі адзін за другім. Мы сядзелі, схаваўшыся ў кустах, і сэрца моцна калацілася ад страху і палаючай цікавасьці. З боку пад’язных пуцей даносіліся да нас энкі і плач. Праз момант яны зрабіліся вельмі моцнымі, жах-

лівымі. Ад вагону да вагону ехалі фурманкі. Людзі з вагонаў складвалі на гэтыя фурманкі тых, хто ўночы памёр ад холаду і голаду. За фурманкамі ішло чацьвёра з НКВД і нешта лічылі, нешта пісалі. Ізноў лічылі і пісалі. Лічылі і пісалі. Потым замыкалі дзьверы вагонаў. Тыя дзьверы напэўна цяжкія, бо яны рабілі гэта з вялікімі намаганьнямі. Дзьверы рухаліся на колцах, колцы жудасна рыпелі. Замок закручвалі дротам, дрот сьціскалі абцугамі. Кожны з тых чатырох па чарзе правяраў, ці ня зможа дрот раскруціцца. Мы курчыліся ў кустах, скамянелыя ад холаду і хваляваньня. Лакаматыў сьвіснуў некалькі разоў, і цягнік рушыў. Калі ён быў ужо далёка, тыя чацьвёра павярнуліся кругом і пайшлі на вакзал.

Мама мы нічога не казалі, каб не злаваць яе. Яна цэлымі днямі стаяла ля вакна. Стаяла нерухома, магла ня рухацца гадзінамі. У доме яшчэ было трохі круп і мукі. Часам мы елі кашу, часам мама пякла на кухні аладкі з мукі. Я заўважыў што яна нічога ня есьць, а калі мы елі, адварочвалася, каб не глядзець, альбо выходзіла ў іншы пакой. Прасіла: “Прынясіце трохі ламачча”. Мы хадзілі па ваколіцы, выграбаючы з-пад сьнегу сухое бадзьльце і палкі. Можна сама яна ўжо ня мела сілы выходзіць, а трэба было хоць трохі паліць, бо мы замярзалі на ледзяшы. Вечарамі мы сядзелі ў цемры, дрыжучы ад холаду і ад страху ў чаканьні вывазкі.

Часам я швэндаўся з сябрамі па заледзянелым і зьзяючым на сонцы горадзе. Мы вынюхвалі ежу, асабліва не спадзеючыся нешта адшукаць. Можна было зьесьці трохі сьнегу альбо пасмактаць кавалак лёду, але гэта толькі ўзмацняла голад. Найбольш пакутлівым, але разам з тым найбольш прыемным і рэдкім, быў пах гатаванай ежы. “Хлопцы!” — крычаў нехта з нас і махаў астатнім рукой. Мы беглі да яго, а ён ужо стаяў з уваткнутым паміж шыкецінамі носам, узіраючыся ў нечы дом. Разам мы пачыналі ўдыхаць пах смажанай куры альбо бігаса, які гатаваўся. Ад такога плоту адзін аднаго пазьней мусілі адрываць сілай.

Аднойчы, галодныя і безнадзейныя, пацягнуліся мы да жаўнераў, што ахоўвалі кашары.” Товарищ, — сказаў Губэрт, — дай покушать”, і зрабіў рукой жэст быццам укладваў у рот кавалак хлеба. Але яны толькі паціснулі плячыма. Урэшце адзін з вартаўнікоў залез у кішэню і замест хлеба выцягнуў палатняны мяшэчак і моўчкі падаў нам. У сярэдзіне былі цёмна бурья, амаль чорныя, дробна пакрыеныя сьцябліны тытунёвага лісьця. Чырвонаармеец даў нам таксама газеты, паказаў, як скруціць з яе конус і ўсыпаць вільготнай, сьмярдзючай тытунёвай кашы. Папяросы зробленыя з добрага тытуню і папяросная папера, словам – нармальныя папяросы, былі тады недасягальныя.

Мы пачалі паліць. Дым драпаў у горле і шчыпаў вочы. Сьвет пачаў круціцца, гойдацца і станавіцца на галаву. Я званітаваў, а чэрап трашчаў ад болю. Але ад смактаньня тупое пачуцьцё голаду паменела, аслабела. Нягледзячы на мярзотны смак у роце, нягледзячы на пакутлівыя ваніты, было гэта крыху лепш, чым вострая, надакучлівая патрэба запаўненьня страўніка, якая турбавала нутро.

Мой клас зьменшыўся напалову. Пані пасадыла мяне за парту з хлопцам якога звалі Арыён. Мы адразу пасябравалі і пачалі разам вяртацца дадому. Аднойчы ён сказаў мне, што на вуліцы Завальнай будучь прадаваць цукеркі, і калі я хачу, мы можам разам стаць у чаргу. Гэта быў добры

жэст, што ён сказаў мне пра гэтыя цукеркі, бо мы даўно ўжо перасталі марыць пра ласункі. Мама пагадзілася, і мы пайшлі з Арыёнам на Завальную. Было цёмна і падаў сьнег. Перад крамай, уздоўж некалькіх дамоў, ужо стаяла доўгая чарга дзяцей. Вокны крамы былі закрытыя драўлянымі аканіцамі. Дзеці, якія стаялі напачатку чаргі, казалі, што яе адкрыюць толькі заўтра і што трэба стаяць усю ноч. Засмучаныя мы вярнуліся на сваё месца ў канец чаргі. Але новыя дзеці ўсё падыходзілі, чарга расла ў бясконцасць.

Мароз браўся яшчэ большы, чым удзень, востры, працінаючы, люты. Па меры таго, як ішлі хвіліны, а потым гадзіны, стаяць было ўсё цяжэй. На нагах і руках я раней ужо меў пякучыя, набрынялыя гноем язвачкі, якія вельмі балелі. Цяпер ледзяны холад павялічыў гэты боль, ён рабіўся невыносным. Я войкаў пры кожным руху.

Тым часам нейкі кавалак чаргі штораз разрываўся, рассыпаўся па засьнежанай замёрзлай вуліцы. Каб сагрэцца, дзеці ігралі ў бэрыка. Дурэлі, барукаліся, качаліся ў белым пуху. Потым вярталіся да чаргі і наступная група з віскам пускалася ў беганіну. У сярэдзіне ночы нехта распаліў вогнішча. Шуганула добрае, вялікае полымя. Мы па чарзе дабіраліся да гэтага агню, каб хоць на хвіліну сагрэць рукі. На тварах дзяцей, якім удалося дапхацца да вогнішча, адбіваўся залаты бляск. У тым бляску іх твары раставалі, напаўняліся цяплом. Потым сагрэтыя, яны вярталіся на месцы і аддавалі нам, тым хто стаяў у чарзе, промні свайго жару.

Раніцай чаргу агарнуў сон. Не дапамагалі засьцярогі, што на марозе нельга спаць, бо гэта азначае сьмерць. Ужо ніхто ня меў сілы ні шукаць галінкі для апалу, ні бавіцца ў бэрыка ці гранёнае кола. Мароз працінаў да касцей, люты, злы, траскучы. Ад холаду адвальваліся рукі і ногі. Каб ратавацца, каб ператрываць ноч, мы стаялі ў чарзе скурчыўшыся, прытуляючыся адзін да другога. Гэта быў моцны і распачна сашчэплены ланцуг, з якога сыходзіла рэшта цяпла. Сьнег прысыпаў нас усё больш, пакрываў белым мяккім кажухом.

Яшчэ прыцемкам прыйшлі дзьве захутаныя ў тоўстыя хусткі жанчыны і пачалі адчыняць краму. Чарга ажыла. Нам мроіліся горы цукерак, цудоўныя шакаладныя палацы. Нам мроіліся каралеўны з марцыпанаў і пернікавыя пажы. Нашэ ўяўленьне палала, у ім усё іскрылася, праменіла. Урэшце дзьверы крамы адчыніліся, і чарга рушыла. Усе напіралі, каб сагрэцца і нешта купіць. Але ў краме не было ні цукерак, ні шакаладных палацаў. Жанчыны прадавалі пустыя пушкі з-пад ледзянцоў. Па адной кожнаму. Гэта былі круглыя вялікія пушкі, з намаляванымі на сьценках каляровымі, ганарыстымі пеўнямі і польскім надпісам – E.Wedel.

Спачатку мы былі вельмі расчараваныя і засмучаныя. Арыён плакаў. Але калі мы бліжэй пачалі дасьледваць нашу здабычу, патроху сталі радавацца. Бо на сьценках тых пушак пасья ледзянцоў застаўся салодкі асадак, рознакаляровыя дробныя крошкі, густы налёт з фруктовым водарам. Мама ж маглі згатаваць у гэтых пушках ваду, і мець для нас салодкі духмяны напой! Ужо зьмякчэлыя, нават задаволеныя, замест таго, каб ісьці проста дадому, мы завярнулі ў парк, дзе летам стаяў цырк. Цырк даўно ад'ехаў, але зьезджаў ён пасьпешліва і пакінуў карусель. З каруселі скралі рухавік і амаль усе крэслы. Але адно крэсла

засталося, і калі сабраць некалькі хлопцаў, яны могуць жэрдкаю раскруціць карусель так, што яна будзе круціцца як шалёная.

У парку пуста і ціха, дык вось, мы бяжым да каруселі і пачынаем яе раскручваць. Ужо кранулася, ужо рыпіць. Я ўскочыў на крэсла і зашпіліўся ланцугом. Арыён аддае загады, пакрыквае, запальвае, падганяе хлопцаў, якія, бы галернікі, напіраюць на жэрдку колькі ёсьць моцы, каб хутчэй, хутчэй і хутчэй! Арыён увесь у ліхаманцы крычыць штосілы ў горле, на хлопцаў таксама ўжо найшло шаленства, карусель нясецца, я адчуваю марозны вецер, які шчыпле, які хвошча мяне па твары, парывісты і ўсё мацнейшы вецер, на крылах якога я ўзьнімаюся нібы пілот, нібы птушка, нібы воблака.

ТРАНССІБІРСКАЯ МАГІСТРАЛЬ, 58

Месца майго другога спатканьня з Імперыяй, далёка ў стэпах і сьнягах Азіі, у цяжка даступнай краіне, уся геаграфія якой носіць чужыя і вельмі дзіўныя імёны. Рэкі называюцца — Аргунь, Унда, Чайхар, горы — Чынган, Ільчурь, Джагды, а гарады — Кількок, Тунгір і Букачача. Ужо з саміх толькі назваў можна было б складаць гучныя і экзатычныя паэмы.

Цягнік транссібірскай чыгункі, які адправіўся напярэдадні з Пекіну і здзяйсняе дзевяцідзённае падарожжа да Масквы, уязджае з боку Харбіну на памежную станцыю СССР — Забайкальск. Набліжэньне да кожнай мяжы павялічвае ў нас напружаньне, узьнімае эмоцыі. Людзі ня створаны да жыцьця ў памежных сітуацыях, пазьбягаюць іх ці стараюцца вызваліцца ад іх як мага хутчэй. Аднак жа чалавек паўсюль іх спатыкае, паўсюль бачыць і адчувае. Возьмем атлас сьвету: адныя межы. Акіянаў і кантынентаў. Пустыняў і лясоў. Ападкаў, мусонаў, тайфунаў, прыдатных земляў і непрыдатных, мерзлаты і саланчакоў, лупняку і кангламерату. Дадамо межы выхаду чацьвярцічных адкладаў і вулканічнай лавы, базальту, крэйды і трахіту. Можам таксама ўбачыць межы патагонскага шчыту і канадскага, трапічных і арктычных кліматычных паясоў, межы эразійных форм басейну Адыгі і возера Чад. Межы расьсяленьня розных сысуноў. Рознай жамяры. Розных гадаў і паўзуноў, у тым ліку вельмі пагрозлівай чорнай кобры і страшнай, хоць на шчасьце — лянівай, анаконды.

А межы манархій і рэспублік, старажытных каралеўстваў і зніклых цывілізацыяў? Пактаў, дамоваў, альянсаў? Плямёнаў чорных і жоўтых? Перасяленьня народаў? Межы, куды дайшлі манголы. Куды — хазары. Куды — гуны.

Колькі ж ахвяраў, крыві і болю зьвязана з межамі! Могілкі тых, хто загінуў у гэтым сьвеце абараняючы межы, ня маюць канца. Таксама бяскрайнія могілкі сьмельчакоў, якія спрабавалі пашырыць свае межы. Можна меркаваць, што палова тых людзей, якія калісьці прамільгнулі праз нашу планету і аддалі свае жыцьці на поле славы, сканалі ў бітвах, што былі выкліканыя пытаньнямі межаў.

Гэтая ўспрымальнасьць адносна межаў, гэты нястомны запал, каб увесь час пазначаць іх, пашыраць альбо бараніць, ёсьць рысай ня толькі чалавека, але і ўсёй жывой прыроды, усяго, што рухаецца на сушы, у вадзе і ў паветры. Розныя сысуны, абараняючы межы сваіх пашаў, дадуць разваць сябе на кавалкі. Розныя драпежнікі, каб здабыць сабе новыя тэ-

рыторыі для палявання, загрызуць сваіх праціўнікаў на сьмерць. Ды нават наш ціхі і лагодны коцік, як намагаецца, як напружваецца і мучыцца, каб выціснуць з сябе па некалькі кропляў то тут, то там, і пазначыць імі межы сваёй тэрыторыі.

А нашыя мазгі? У іх жа закадаваная бясконцая колькасць усякага роду межаў. Паміж паўшар'ем левым і правым, паміж лобнай доляй і скроневай, паміж гіпаталамусам і гіпофізам. А межы паміж клеткамі, абалонкамі і гангліямі? Паміж мозгам прадаўгаватым і сьпінным? Давайце зьвернем увагу на спосаб, якім мы думаем. Напрыклад, думаем: да гэтай мяжы можна, а далей – не. Альбо гаворым: глядзі, каб не пасунуўся задалёка, бо прэйдзеш межы! У дадатак усе гэтыя межы мысьленьня, успрымання, загадаў і забаронаў увесь час перасоўваюцца, перакрываюцца, пераплятаюцца і награвашчваюцца. У нашых мазгах трывае няспынны памежны, прымежны, надмежны рух. Адсюль баляць скроні і адсюль мігрэні, адсюль столькі блытаніны ў галовах, але здараюцца таксама і перлы: уяўленьні, азарэньні, прабліскі думкі, і – хоць на жаль радзей – геніі.

Мяжа гэта стрэс, нават – страх (значна радзей: вызваленне). Разумённе мяжы можа ўтрымліваць у сабе нейкую неабходнасць, дзверы могуць зачыніцца за намі назаўжды: такая мяжа паміж жыцьцём і сьмерцю. Пра гэты неспакой ведаюць багі, і таму яны стараюцца здабыць прыхільнікаў абяцаючы, што ў якасьці ўзнагароды, чалавек увойдзе ў валадарства божае, якое будзе менавіта б я з м е ж а ў. Рай Бога хрысьціянаў, рай Яхвэ і Алаха ня мае межаў. Будысты ведаюць, што стан нірваны гэта стан радаснага шчасьця бяз межаў. Адным словам, тое, што найбольш пажаданае, чаканае і ўсімі ўпрагнёнае гэта менавіта тая безумоўная, поўная і абсалютная — бязмежнасьць.

Забайкальск – Чыта

Засекі. Засекі – гэта тое, што бачыш найперш. Са сьнегу вытыркаюцца, быццам ўзьдымаюцца над ім, лініі, козлы, платы засекаў. Якія ж дзіўныя камбінацыі, скручаных вузлоў, клубкоў, цэлыя канструкцыі гэтых засекаў, што сашчэпліваюць неба і зямлю, што ўчапіліся ў кожны лапкі мёрзлага поля, у белы пейзаж, у ледзяны небакрай. На першы погляд гэтая калючая, драпежная загарода, расьцягнутая ўздоўж мяжы, выглядае, недарэчна і сюрэалістычна, бо дзе тут хто будзе прадзірацца, як вокам ахапіць, сьнежная пустэля, ніякіх дарог, ніякіх людзей, а сьнег на два метры, нават кроку нельга зрабіць, аднак жа тыя засекі хочучь табе нешта сказаць, нешта паведаміць. Яны гавораць табе: асьцярожна, ты пераходзіш мяжу іншага сьвету. Адтуль ужо ня вырвешся, не ўцячэш. Гэта сьвет сьмяротнай паважнасьці, загадаў і паслухмянасьці. Навучыся слухацца, навучыся скарацца, навучыся займаць сваёй асобай як мага менш месца. Лепей рабі тое, што табе трэба рабіць. Лепей маўчы. Лепей не задавай пытаньняў.

Ну, адным словам, засекі ўвесь час даюць табе ўрок, пакуль вагоны коцяцца ў кірунку станцыі, яны ўкладваюць табе ў галаву ўсё, пра што з гэтага моманту ты павінен помніць, дакучліва, але ж гэта для твайго добра, убываюць табе ў памяць доўгую лінію абмежаваньняў, забаронаў і інструкцыяў.

Потым сабакі. Нямецкія аўчаркі, раззлаваныя, шалёныя, ажно калоцяцца. Як толькі цягнік спыняецца, яны кідаюцца пад вагоны, з брэхам, гаўканьнем, але хто можа пад такім вагонам, пры саракаградусным марозе, ехаць? Нават каб ён меў ня ведаю колькі кажухоў, замёрз бы праз гадзіну, а мы едзем ужо без перапынку цэлы дзень. Выгляд сабак, якія рыюцца, настолькі прыцягальны, што толькі праз нейкі момант зьвяртае на сябе ўвагу наступная карціна, а менавіта – нібыта з-пад зямлі павырасталі жаўнеры, якія ўмомант сталі ў шэраг па абодва бакі цягніка. Яны стаяць так, што паміж імі існуе зрокавая сувязь, так што ўздоўж вагонаў цягнецца суцэльная лінія нагляду, і калі б, напрыклад, нейкі пасажыр-вар'ят (або можа таксама агент, дыверсант, шпег) вырашыў бы выскачыць з вагону і кінуцца ў неабсяжную сьнежнамарозную прастору – ён адразу ж будзе заўважаны і застрэлены.

Аднак хто б мог яго так адразу, вельмі хутка застрэліць? Дык вось жа, не марудзячы ні секунды, гэта маглі б зрабіць вартавыя, якія стаяць на вышках і маюць вінтоўкі нацэленыя на дзьверы і вокны вагонаў (бо я якраз выгледваю праз вакно, і адна з вінтовак нацэленая на мяне, так – дакладна на мяне!). З іншага боку ніводзін вар'ят (ці агент, дыверсант або шпег) ня мог бы выскачыць і кінуцца ў сьнежнамарозную прастору, бо ўсе дзьверы і вокны вагонаў шчыльна, старанна закрытыя.

Адным словам, суцэльная лінія назіраньня вельмі выразна выконвае тую ж самую пераконваючую ролю, што і тыя двухпавярховыя, густыя клубы засекаў: гэта проста маўклівае, але выразнае папярэджаньне, каб часам не прыйшла табе да галавы якая-небудзь недарэчная думка!

Але гэта яшчэ ня ўсё. Бо толькі пад вагонамі працягнулася зграя неўрозных і магчыма галодных аўчарак, толькі ўздоўж пуцей пастанавіліся пільныя жаўнеры, а вартавыя на вышках наставілі на нас ствалы вінтовак, у вагоны ўвайшлі патрулі (у адной руцэ ліхтарык, а ў другой доўгі, сталёвы, востры прут) выганяючы ўсіх пасажыраў на калідор. Пачынаецца вобшук купэ, капаньне на паліцах, пад лаўкамі, у схоўках, у попел'ніцах. Пачынаецца выстукваньне сьценаў, столяў, падлогі. Дасьледваньне, агляданьне, датыканьне, нюханьне.

Цяпер пасажыры забіраюць усё, што маюць – валізкі, торбы, пакункі, клункі, і нясуць гэта ў будынак станцыі, дзе стаяць доўгія, абабітыя бляхай сталы. Паўсюль чырвоныя транспаранты, якія радасна вітаюць нас у Савецкім Саюзе. Пад транспарантамі шэраг мытнікаў, жанчынаў і мужчынаў, без выключэньня грозных, суворых і нават з нейкай прэтэнзіяй, так, найбольш выразна – з прэтэнзіяй. Шукаю сярод іх твары з рысамі хоць трохі зьмякчэлымі, не напружанымі, адкрытымі, бо ўжо сам хацеў бы крыху паменьшыць напружаньне, на хвіліну забыцца, што мяне атачаюць засекі і вышкі, разьюшаныя псы, скамянелыя вартавыя, бо хацеў бы навязаць нейкі кантакт, абмяняцца кампліментамі, паразмаўляць, мне заўжды гэта вельмі патрэбна.

“А ты чаго сьмяешся?” – строга і падазрона пытаецца мытнік.

Мароз прабегае у мяне па скуры. Улада – гэта сур'ёзнасьць: пры сутыкненьні з уладай усьмешка – гэта нетактоўна, яна паказвае недахоп павагі. Таксама ня трэба доўга ўзірацца ў таго, хто мае ўладу. Але пра гэта я ведаў ужо з войска. Наш капрал Ян Пакрыўка, караў кожнага, хто доўга ўзіраўся ў яго.

“Ідзіце сюды! – клікаў. – Чаму вы так узіраецеся ў мяне?” — І ў пакараньне пасылаў чысьціць прыбіральні.

Цяпер пачынаецца. Пачынаецца адкрываньне, адшпільваньне, разьвязваньне, вытрыбушваньне. Капаньне, паглыбленьне, выцягваньне, трасеньне. А што гэта? А што тое? А для чаго гэта? А для чаго тое? А тое? А сёе? А гэтае? А гэты? А той? А кудой? А навошта? Найгорш з кніжкамі. Што за пракляцьце везьці нейкую кніжку! Можна везьці валізу какаіну, а на версе трымаць кніжку. Какаін ня выкліча ніякай зацікаўленасьці, усе мытнікі кінуцца на кніжку. А ўжо, крый Божа, везьці кніжку па-ангельску. Адразу пачнецца беганіна, спраўджаньне, гартаньне, чытаньне.

Аднак, ня гледзячы на тое, што я вязу некалькі кніжак па-ангельску (пераважна гэта падручнікі кітайскай і японскай моваў), ня я самы горшы. Найгоршых паставілі каля асобнага стала, стала як бы другога класу. Гэта мясцовыя грамадзяне Савецкага Саюзу, худыя і дробныя людзі, у падраных апранахах і дзіравых валёнках, смуглатварыя, касавокія бураты і камчадалы, тунгусы і айны, арачаны і каракі. Як іх пусьцілі ў Кітай – я ня ведаю. У любым выпадку яны вяртаюцца, а вяртаючыся вязуць з сабой ежу. Краем вока бачу, што маюць поўна мяшэчкаў з крупамі.

І тут менавіта пра гэтыя крупы зараз будзе гаворка. Бо якраз крупы побач з кніжкамі належаць да найбольш падазронах рэчаў. У крупах відавочна нешта ёсьць, нейкая двухсэнсавасьць, нейкая двухдушная, падступная асаблівасьць, нейкі падман, нейкая хітрасьць, бо ўвогуле, гэта нібыта крупы, але ж можа аказацца, што гэта не зусім крупы, што гэта крупы, але ж не на сто адсоткаў. Таму мытнікі высыпаюць усе крупы на стол. Стол пачынае залаціцца і карычнявец, выглядае як распасьцёрты перад намі макет Сахары. Пачынаецца прасяваньне крупаў. Уважлівае, дэтальнае прасяваньне праз пальцы. Пальцы мытнікаў прапускаюць вузенькія струменьчыкі крупаў, прапускаюць, прапускаюць, але раптам – стоп! Пальцы затрымліваюцца і нерухомяць. Пальцы адчулі дзіўнае зернейка. Адчулі, далі сігнал у мозг мытніка, мозг адказаў – стоп! Пальцы спыніліся і чакаюць. Мозг гаворыць – паспрабуйце яшчэ раз, асьцярожна і ўважліва. Пальцы далікатна і незаўважна, далікатна і незаўважна, але вельмі ўважліва, вельмі чуйна круцяць зернейка. Дасьледуюць. Дасьведчанія пальцы савецкага мытніка. Спрытныя, яны гатовы зараз жа прыдушыць зернейка, схопіць яго ў пастку, зьявольціць. Але зернейка ёсьць толькі тым, чым ёсьць – гэта значыць звычайным зернейкам звычайных крупоў, калі што і вылучыла яго з мільёну іншых зярнятак рассыпаных на сталю пагранічнай станцыі ў Забайкальску, дык гэта незвычайная, дзівацкая форма, вынік нейкай шурпатаьці жорнаў, якія аказаліся крывымі, няроўнымі, скасабочанымі. Так што ніякай кантрабанды, ніякай хітрасьці, прыходзіць да высновы мозг мытніка, але ён не здаецца. Наадварот, загадвае далей прасяваць, далей дасьледваць, далей адчуваць і нават пры малейшым сумненьні зрабіць маментальна – стоп!

Аднак заўважым, што гэта пяцідзясятая гады, і што млыны ў Кітаі ўжо вельмі старыя і няспраўныя. Заўважым, якія праблемы гэта стварае мытнікам з Забайкальска. Бясконца колькасьць зернеек мае нетыповую форму. Пальцы кожную секунду дасылаюць у мозг сігнал. Мозг кожную хвіліну ўздывае трывогу – стоп! Зернейка за зернейкам, жменька за жменькай, мяшэчак за мяшэчкам, бурат за буратам.

Я ня мог адарваць вачэй ад гэтага відовішча. Глядзеў зачараваны, за-

быўся пра засекі і вышкі, забыўся пра сабак. Бо гэта ж пальцы, якія павінны разьбярыць золата, шліфаваць дыяменты! З іх мікраскапічнымі рухамі, іх чуйнымі дрыжаньнямі, іх чульлівасьцю, іх мытнай віртуознасьцю!

Да вагонаў мы вярталіся ў прыцемках, падаў сьнег, мароз рыпеў пад ботамі. У Забайкальску я атрымаў чарговы ўрок, што мяжа тут – гэта ня кропка на мапе, а ш к о л а. Вучні, якія выйдуць з гэтай школы, будуць дзяліцца на тры групы. Першая група – вельмі разьёшаныя. Яны найбольш няшчасныя, бо ўсё навокал будзе выклікаць у іх стрэс, будзе даводзіць іх да стану шаленства, да вар’яцтва. Будзе нерваваць, раздражняць, мучыць. Яшчэ перад тым як яны ўсьвядомяць, што нічога ня зьменяць, нічога ня выправяць у гэтай рэчаіснасьці, якая іх атачае, іх паваліць інфаркт альбо кровазьліцьцё.

Другая група — гэтыя будуць назіраць за савецкімі людзьмі і пераймаць іх спосаб мысьленьня і паводзінаў. Сутнасьць якога – зьмірэньне з існуючай рэчаіснасьцю, і нават здольнасьць браць ад яе пэўнае задавальненьне. У гэтым выпадку вельмі карысна адно выказваньне, якое кожны вечар трэба паўтараць сабе і іншым: радуйся гэтаму дню, бо так добра, як было сёньня, больш ніколі ня будзе!

Нарэшце трэцяя група – гэта тыя, для каго ўсё найперш цікава, незвычайна, непраўдападобна, якія хочуць гэты іншы, невядомы дагэтуль ім сьвет пазнаць, дасьледаваць, вывучыць. Гэтыя здолеюць запасьціся цяжкасьцю і захаваць дыстанцыю (але не пагарду!), спакойны, уважлівы, цьвярозы погляд.

Вось такія тры характэрныя пазіцыі іншаземцаў, якія апынуліся ў Імперыі.

Чыта – Улан-Удэ

Гледзячы праз вакно цягніка, які хутка імчыць, думаю: Сібір, дык вось як яна выглядае! Першы раз я пачуў гэтую назву калі мне было сем гадоў. Суворыя мамы з нашай вуліцы асьцерагалі: “Дзеці, будзьце паслухмянымі, бо вас вывезуць у Сібір!” (Казалі па-расейску – Сібір, бо гучала гэта пагрозьліва, больш апакаліптычна). Ласкавыя мамы абураліся: “Як можна так палохаць дзяцей!”

Увогуле ўявіць сабе Сібір было немагчыма. Толькі адзін з калегаў паказаў мне ў кніжцы малюнак: у густой завеі ішла калона абарваных і сагнутых людзей. Да іх рук і ног былі прыкутыя цяжкія ланцугі, што заканчваліся жалезнымі кулямі, якія яны цягнулі за сабой па зямлі.

Сібір, у сваім злавесным, бязьлітасным абліччы, – гэта марозная, ледзяная прастора плюс дыктатура.

У многіх дзяржавах існуюць ледзяныя абшары, землі, скутыя марозам большую частку году, мёртвыя землі. Такія, напрыклад, вялікія прасторы Канады. Возьмем дацкую Грэнландыю альбо амерыканскую Аляску. Аднак жа нікому не прыходзіць да галавы страшыць дзяцей: “Памый ручкі, бо цябе сашлюць у Канаду!” Альбо: “Гуляйся добра з той дзяўчынкай, бо цябе вывезуць у Амерыку!” У тых краінах проста няма дыктатуры, ніхто нікога не закоўвае ў кайданы, ніхто не трымае ў лагерах у зьявольных, не высылае на работу ў люты мароз, на пэўную сьмерць. Там чалавек мае аднаго праціўніка – холад. Тут мае ажно трох – холад, голад і ўзброены гвалт.

У 1842, у Парыжы, Адам Міцкевіч прачытаў дзеве лекцыі ў Французскім Калегіюме аб успамінах генерала Копца. Копец змагаўся на баку Касьцюшкі пад Мацеёвіцамі і, трапіўшы там у няволю, быў асуджаны расейцамі на Сібір. Копца вязьлі амаль дзесяць тысячаў кіламетраў па бездарожжы Расеі і Сібіры – на Камчатку.

Гэта была сапраўдная дарога праз пекла.

Вязьлі, як піша генерал, у кібітцы, “якая была зробленая на ўзор куфры, абабітая вакол скурамі, а ў сярэдзіне — жалезнай бляхай, толькі з боку было акенца каб падаваць вадку альбо ежу”.

“У тым куфры, — расказвае далей Копец, — не было ніводнага сядзеньня, а паколькі я ня быў вылучаны ад ранаў, мне давалі мяшок з саломай; і быў мне дадзены тытул сакрэтнага арыштанта, толькі з нумарам, бяз імені. Арыштант такога роду ў іх самы вялікі крымінальнік, з якім ніхто, пад самым вялікім пакараньнем, ня можа размаўляць, ня можа таксама ведаць, як яго завуць і за што яго ўзялі”.

Едучы ў кібітцы, як у закрытай векам труне, ён толькі па гуках здагадваўся, дзе знаходзіцца. Як чуваць быў грукат бруку: тады меркаваў, што знаходзіцца ў горадзе: “На шосты дзень я пачуў грукат бруку, гэта быў Смаленск”. З цёмнай кібіткі яго саджаюць проста ў цёмную камеру, так, што Копец ніколі ня можа з’арыентавацца, ці зараз дзень, ці ноч: “Там былі два вакны з жалезнымі кратамі, забітыя чорнымі дошкамі, каб дзённае святло нідзе не магло праходзіць. Трэба было здагадацца – ноч цяпер, або дзень, ахова ніколі не хацела гаварыць мне ні слова”. Стомлены дарогай, Копец аднак ня можа спаць – месцы прыпынку па дарозе ў глыб Сібіры – гэта месцы смяротных пакараньняў: “Спаць я ня мог — мне здавалася, за іншымі мурамі, побач са мной, чулася нейкае рознае біцьцё, катаваньні і бразганьне кайданоў”.

Цягнуць генерала на дазнаньне. “Пытаюцца Копця, — піша Міцкевіч, — якая была прычына яго бунту. “Любоў да бацькаўшчыны” – адказвае ён. Камісія абураецца гэтым адказам і перапыняе допыт, ня здолеўшы сьцяргець гонар вязьня”.

Далей вязуць Копця на ўсход. “Ад Смаленску да Іркуцку, — успамінае генерал, — тры жаўнеры з маёй аховы загінулі, іншыя паламалі ногі альбо рукі падаючы з даху маёй кібіткі. Калі п’яныя і няўважлівыя, разагнаўшы коней ляцелі з гор, здаралася гэта часта, тады кібітка перварочвалася, і коні цягнулі яе каля чвэрці мілі, а я, зачынены, тоўкся як селядзец ў бочцы, але тое, што быў абгорнуты мяшком, сечкай і саломай, гэта мяне ратавала”.

Нягледзячы на тое, што ён зьявольны ў кібітцы-труне, генерал усведамляе пэўнае прывілеяваньне – яго вязуць, іншых гадамі гоняць пехатою: “Па дарозе я сустракаў па некалькі сотняў людзей абодвух палоў, гнаных у высылку да Іркуцку, з вельмі малой аховай, якіх перасылаюць ад калоніі да калоніі і толькі пад канец трэцяга году яны прыбываюць з Еўропы да Іркуцку. Уцячы там ніхто ня можа, бо нідзе няма пабочных калоніяў... Калі ж хтосьці з нявольнікаў хацеў бы схавацца дзе-небудзь збоку ў лесе, будзе зьездзены зьвярамі...”

Гэтая вандроўка ссыльнага зьяўляецца ня толькі перамышчэньнем у месцы і часе. Таму што яго суправаджае працэс разчалавечваньня: той, хто дабярэцца да канца (калі не памрэ па дарозе), стане ўжо пазбаўлены ўсяго чалавечага. Ён ня мае імені, ня ведае, дзе знаходзіцца, ня ведае, што

з ім зрабляць. У яго адабраная мова: ніхто ня хоча размаўляць з ім. Ён – пасылка, рэч, цацка.

Потым генерала пазбаўляюць нават кібіткі, гоняць пехатою: “Ішлі мы заўсёды ад ранку да вечару без прывалаў”.

І дадае: “Дарогі ніякай, толькі страшнымі гарамі і ярамі”.

Улан-Удэ – Краснаярск

“Дарогі ніякай, толькі страшнымі гарамі і ярамі”.

Я марыў убачыць Байкал, але была ноч, чорная пляма ў пакрытай шэраньню раме акна. Толькі раницай я ўбачыў горы і яры. Усё ў сьнезе.

Сьнег і сьнег.

Студзень, сярэдзіна сібірскай зімы.

За акном усё здаецца адубелым ад холаду, нават піхты, сосны і яліны выглядаюць нібы вялікія, акамянелыя ледзяшы, цёмна-зялёныя сталагміты, якія выступаюць са сьнегу.

Нерухомасьць, нерухомасьць гэтага пейзажу, нібы цягнік спыніўся на месцы, нібыта ён быў часткай гэтага навакольнага – таксама нерухомы.

І бель – паўсюль бель, асьляпляльная, бяздонная, абсалютная. Бель, якая зацягвае, а калі нехта паддасца яе спакусе, трапіць у пастку і пойдзе далей, у глыб белі – загіне. Бель зьнішчае ўсіх, хто спрабуе наблізіцца да яе, пазнаць яе таямніцу. Яна скідвае іх з горных вяршыняў, пакідае замерзлых на сьнежных раўнінах. Сібірскія бураты трактуюць усіх белых зьвяроў як сьвятых, вераць, што забіць іх, значыць, учыніць грэх і наклікаць на сябе сьмерць. Яны глядзяць на белую Сібір як на сьвятыню, у якой жыве бог. Пакланяюцца яе раўнінам, ушаноўваюць яе краявіды, устрыможаныя ўвесь час, што адтуль, з белых глыбіняў, прыйдзе сьмерць.

Бель часта атаясамляецца з крайнасьцю, з мяжой, са сьмерцю. У тых культурах, у якіх людзі жывуць боязьню перад сьмерцю, жанчыны ў жалобе апранаюцца ў чорнае, каб адстрашыць ад сябе сьмерць, ізаляваць яе, абмежаваць памерлым. Аднак там, дзе сьмерць успрымаецца як іншы вобраз, іншая форма існаваньня, жанчыны ў жалобе апранаюцца ў белае, і ў белае апранаюць памерлага: тут бель – гэта колер прызнаньня, згоды, скарэньня лёсу.

Нешта ў гэтым студзеньскім, сібірскім пейзажы зьнясільвае, прыгнятае, паралізуе. Найперш яго веліч, яго бязьмежнасьць, яго акіянская бязьмежнасьць. Зямля тут ня мае канца, сьвет тут ня мае канца. Чалавек ня створаны на такую бяз-меру. Для яго больш выгоднай, зразумелай, зручнай ёсьць мера сваёй вёскі, поля, вуліцы, дому. На моры такой мерай будзе велічыня карабельнай палубы. Чалавек створаны для такой прасторы, каб мог пераадолець яе з аднаго разу, адным намаганьнем.

Краснаярск – Навасібірск

За Краснаярскам (ужо чацьвёрты дзень падарожжа?) пачало віднець (у гэтую пару году найбольшую частку добы тут пануе цемра). Я п'ю гарбату і выглядаю праз вакно. Тая самая сьнежная раўніна што і ўчора. Што і пазаўчора (і хацеў ужо разагнаўшыся дадаць: што і год таму. Стагоддзі таму). Тыя самыя лясныя масівы. Тыя самыя лясныя нетры і паляны, а

на адкрытых прасторах высокія гурбы сьнегу, якім вецер надаў вельмі дзіўныя формы.

Раптам прыгадваецца мне Сандрар і яго “Проза транссібірскага экспрэсу і малой Жаны з Францыі”. У тым вершы, напісаным яшчэ перад Першай сусьветнай вайною, Сандрар апісвае падарожжа тым самым шляхам, але ў зваротным напрамку – з Масквы ў Харбін. Рэфрэнам гэтай паэмы ёсьць нястомна паўтараемае пытаньне, якое задае пераляканая ім дзяўчына – Жана: “Блажэйку, скажы, мы вельмі далёка ад Манмартру?”

Жана мае тое самае пачуцьцё, акое ахоплівае кожнага, хто паглыбляецца ў белую бязьмежнасьць Сібіры – пачуцьцё паглыбленьня ў нябыт, з ь н і к н е н ь н я.

Аўтару няма чым яе суцешыць: “Мы далёка, Жана, ты едзеш сем дзён. Ты далёка ад Манмартру”.

Парыж — цэнтр сьвету, як зыходны пункт. Як памерыць п а ч у ц ь ц ё аддаленасьці, адлегласьці? Быць далёка ад чаго, ад якога месца? Дзе тая кропка на нашай планеце, аддаляючыся ад якой людзі мелі б уражаньне, што яны бліжэй і бліжэй да краю зямлі? Ці гэта кропка існуе толькі ў эмацыйным значэньні (мой дом як цэнтр сьвету)? Ці ў культурным (напрыклад грэцкая цывілізацыя)? Ці ў рэлігійным (напрыклад Мекка)? Большасьць людзей, якіх запытаюцца, што яны лічаць цэнтрам сьвету – Парыж альбо Мехіка, адкажуць: Парыж. Чаму? Бо Мехіка большае за Парыж і таксама мае метро, і цудоўныя помнікі даўніны, і вялікі жывапіс, і выдатных пісьменьнікаў. Аднак жа скажуць – Парыж. Або няхай нехта заявіць, што для яго цэнтр сьвету – гэта Каір. Ён большы за Парыж, і мае помнікі старажытнасьці, і універсітэт, і жывапіс. Аднак жа ці шмат людзей падтрымае Каір? Такім чынам застаецца Парыж (ва ўсякім разе заставаўся, калі пераляканая Жана ехала праз Сібір з душой у пятах). Застаецца Еўропа. Еўрапейская цывілізацыя адзіная, якая мела і (амаль) рэалізавала свае сусьветныя амбіцыі. Іншыя цывілізацыі або з тэхнічных прычынаў не маглі задаволіць такіх амбіцыяў (напрыклад Мая), або проста ня мелі такой зацікаўленасьці (напрыклад Кітай) – перакананыя, што якраз яны і ахоплівалі ўвесь сьвет.

Толькі еўрапейская цывілізацыя аказалася здольнай пераадолець свой этнацэнтрызм. У яе асяроддзі нарадзілася жаданьне пазнаньня іншых цывілізацыяў, а таксама тэорыя (сфармуляваная Браніславам Маліноўскім), што сусьветную культуру стварае скупнасьць раўназначных культураў.

Навасібірск – Омск

Дзень, ноч і дзень.

Манатонны грукат колаў, надакучлівы, усё больш нясьцёрпны, невыносны. Найбольш моцна ён раздаецца ноччу: чалавек зьняволены ў тым грукце як у растрэсенай, вібруючай клетцы. Трапілі ў нейкую буру, бо раптам акно заляпіў сьнег, а скавытаньне віхуры чулася нават у купэ.

“Дарогі нікай, толькі страшнымі гарамі і ярамі”.

Омск – Чалябінск

Шосты, а можа сёмы дзень падарожжа. У вялікіх аднастайных прасторах губляецца вымярэньне часу, яно перастае абавязваць, перастае

нешта значыць. Гадзіны робяцца бясформенныя, расьцягнутыя, як гадзіннікі на карцінах Сальвадора Далі. Да таго ж цягнік праязджае праз розныя часавыя паясы, і кожны раз неабходна пераводзіць стрэлкі гадзінніка, але навошта, што гэта дае? Тут аслабевае адчуваньне перамены (гэта галоўны вызначальнік часу), нават патрэба перамены, чалавек тут жыве ў нейкім калапсе, у здранцьвеныні, ва ўнутранай нерухомаьці. Цяпер, у студзені, ночы вельмі доўгія. Нават найбольшую частку дня пануе цёмная шэрань, настойлівы змрок. Толькі калі-нікалі паявіцца сонца: тады сьвет робіцца ясны, блакітны, накрэсьлены вострымі рашучымі штрыхамі. Але пасля гэтага змрок яшчэ больш глыбокі і яшчэ больш паўсюдны.

Калі падарожнічаеш Транссібірскай чыгункай, што можна ўбачыць з так званай рэчаіснасьці краіны? Уласна нічога. Большую частку трасы хавае цемра, але і ўдзень няшмат відаць за сьнежнай, паўсюль распасьцёртай пусткай. Нейкія прыстанкі, ноччу – самотныя і ледзь заўважныя агні, нейкія здані што ўзіраюцца ў цягнік, які імчыцца ў аблоках сьнегу і адразу зьнікае, правальваецца, уккрыты бліжэйшым лесам.

Маё купэ на два месцы, я ўвесь час еду адзін. Стамляючая самота. Чытаць немагчыма, бо вагон кідае ва ўсе бакі, літары скачуць, расплываюцца, і ўжо праз хвіліну баляць вочы. Няма да каго азвацца. Можна выйсьці на калідор. І што тады? Усе купэ закрытыя, я нават ня ведаю, ці едзе ў іх хто-небудзь, бо няма вакенцаў, каб зазірнуць. “Ці едзе нехта ў тых купэ?” – пытаюся ў правадніка. “А, па-рознаму”, – ухіліста адказвае той і зьнікае.

Немагчыма ні з кім завязаць размову. Людзі (нават калі недзе тут зьявляцца) альбо адразу абыходзяць мяне бокам, альбо, калі ўжо амаль схопіш іх за рукаў, нешта буркнуць і ўжо іх няма. Калі адказваюць, то цьмяна, двухсэнсава, коратка, так што нічога ўласна з таго адказу не вынікае. Кажуць: “пабачым”, кажуць: “ага, так”, альбо кажуць: “хто ведае”, ці таксама: “безумоўна!” Але часьцей гавораць нешта такое, што паказвала б, што яны ўжо ўсё зразумелі, што праніклі да самага кораня праўды, яны кажуць: “от, такое жыцьцё”.

Калі існуе нешта такое як геній нацыі, дык геній расейскага народу выражаецца між іншым у гэтым уласна выказваньні.

От, такое жыцьцё!

Кожны, хто ўдумаецца ў сэнс гэтых словаў зразумее шмат. Але я хацеў бы даведацца нечага большага – і не магу. Вакол мяне пуста, вакол мяне спаленая зямля, вакол мяне сьцяна. Вядома чаму: іншаземец. Іншаземец абуджае зьмяшаныя пачуцьці. Такім чынам абуджае пачуцьцё цікаўнасьці (яго трэба падавіць), пачуцьцё зайздрасьці (іншаземцу заўсёды лепш, дастаткова паглядзець, як ён добра апрануты), але найперш выклікае пачуцьцё страху. Адна з апораў, на якую апіраецца сістэма, гэта ізаляваньне ад сьвету, а іншаземец, самім фактам свайго існаваньня, падкопвае гэтую апору. Сталін за кантакт з іншаземцам ссылаў на пяць, дзесяць гадоў да лагераў, а часта загадваў растрэльваць, як тут здзіўляцца людзям, што баяцца іншаземца як агню.

Я таксама еду ў кібітцы, толькі што яна, без параўнаньня, больш камфортная за тую, у якой везьлі генерала Копца. І я ня маю прысуду, не зьяўляюся ссыльным. Але прыныцп ізаляцыі той самы. Гэта падкрэсьліваньне, што ты тут чужы, іншы, што ты няпрошаны госьць, іншароднае цела, раздражняльнік, клопат. Гэта ў найлепшым выпадку! Бо іншазе-

мец – гэта ж нешта вельмі пагрозьлівае – гэта дыверсант і шпег! Чаму ён так узіраецца ў гэтае акно, што ён хоча там убачыць? Нічога не пабачыць! Уся трансібірская траса ачышчаная ад усяго, што магло б зацікавіць шпегу. Цягнік імчыць нібыта ў тунэлі з фольгі – толькі голыя сьцены і сьцены: сьцяна ночы, сьцяна сьнегу. А чаму ён так спрабуе выпытваць? Чаму гэта яго цікавіць? Навошта яму гэта ведаць? Занатоўваў? Занатоўваў. Што занатоўваў? Усё? Дзе ён трымае гэтыя нататкі? Увесь час пры сабе? Гэта дрэнна!

Пра што пытаўся? Пытаўся, ці далёка да Сімы. Да Сімы? Але ж у Сіме не спыняемса. А, так. Але пытаўся. А вы што? Я? Я нічога. Але як гэта – нічога! Павінны ж былі нешта сказаць. Сказаў, што далёка. Дрэнна! Трэба было сказаць, што Сіму ўжо праехалі, тады б заблыталі яго!

Але ж! Лепш пазьбягаць пытанняў, бо невядома, як адказаць. Лёгка ляпнуць глупства. Нешта такое ёсьць у чалавеку, што цяжка яму трапіць з адказам. Самае горшае, што той, хто сустракаўся з іншаземцам і перакінуўся з ім словам, ужо сам падазраваны, ужо пазначаны. Трэба так жыць, так хадзіць па горадзе, па вуліцах, па калідорах вагонаў, каб пазьбегнуць гэтага, не прыцягваць на сваю галаву няшчасьцяў.

Чалябінск – Казань

Усё бліжэй да старой, сапраўднай Расеі, хоць да Масквы яшчэ добры кавалак сьвету.

“Дарогі ніякай, толькі страшнымі гарамі і ярамі”.

Яшчэ студэнтам я чытаў старую кніжку Бярдзязева, у якой ён разважаў пра ўплыў вялікіх прастораў Імперыі на расейскую душу. Сапраўды, пра што думае расеец дзесьці на беразе Енісею, альбо ў нетрах амурскай тайгі? Кожная дарога, якую б ён ня выбраў, здаецца ня мае канца. Ён можа ісьці гэтай дарогай днямі і месяцамі, і ўвесь час яго будзе атачаць Расея. Раўніны, лясы, рэкі ня маюць канца. “Каб панаваць над такімі бязьмежнымі прасторамі, — кажа Бярдзязеў, — трэба было стварыць бязьмежную дзяржаву”. І вось тут расеец трапляе ў супярэчнасьць – каб утрымаць вялікія прасторы, расейцу трэба ўтрымліваць вялікую дзяржаву, на ўтрыманьне вялікай дзяржавы ён выдае сваю энэргію, якой ужо больш ні на што не хапае – ні на арганізацыю, ні на гаспадарлівасьць і г.д. Але ён расходзе энэргію на дзяржаву, якая яго зьнявольвае і прыгнятае.

Бярдзязеў лічыць, што гэтая веліч, гэтая неабсяжнасьць Расеі маюць адмоўны ўплыў на спосаб мысьленьня яе жыхароў. Бо гэта не патрабуе засяроджаньня, напружаньня, канцэнтраваньня энэргіі, не вымагае стварэньня дынамічнай, інтэнсіўнай культуры. Вось, усё разлазіцца, распускаецца і тоне ў той неабсяжнай бязьформеннасьці. Расея – гэта з аднаго боку бязьмежная, вялікая прастора, а з іншага – яна настолькі прыгнятае сваёй велічынёй, што займае дух і няма чым дыхаць.

Казань – Масква

Стома, усё больш цяжкая, гнятлівая, сонная стома, нейкая ліпкасьць і здранцьвеньне. У рэдкіх прылівах энэргіі хочацца выскачыць з гэтай ра-

заганай і растрэсенай клеткі. Я захапляюся вытрымкай Копца і столькіх тысячаў яму падобных, мая пашана іх цярпеньню, іх пакуце.

Напачатку зялёныя, засьнежаныя лясочкі і лясочкі, потым лясочкі і дамкі, потым усё больш дамкоў, потым дамкі і камяніцы, нарэшце адныя камяніцы, усё вышэйшыя і вышэйшыя.

Праваднік забірае з купэ прасьціну, падушку, дзьве коўдры і шклянку для гарбаты.

Калідор запаўняецца людзьмі.

Масква.

ПОЎДЗЕНЬ, 67

Праз дзевяць гадоў пасья падарожжа па транссыбірскай магістралі, я ізноў паехаў у Імперыю. Мой шлях праходзіў праз сем паўднёвых рэспублік былога СССР: Грузію, Арменію, Азербайджан, Туркменію, Таджыкістан, Кіргізію і Узьбекістан. Тэмп гэтага падарожжа быў забойчы – на знаёмства з кожнай рэспублікай прыпадала некалькі дзён. Я ўсьведамляў сабе наколькі такія спатканьні павярхоўныя і выпадковыя. Аднак, улічваючы, што гэтая краіна настолькі недасягальная, закрытая, настолькі ахутаная таямнічасьцю, трэба выкарыстоўваць кожны самы маленькі шанец, найбольш нечаканую магчымасьць, каб хоць трошкі адхіліць шчыльную і цяжкую заслону.

Што найбольш уразіла ў гэтым трэцім спатканьні з Імперыяй? У нашым уяўленьні СССР быў аднародным, маналітным утварэньнем, у якім усё было аднолькава шэрым і панурым, у дадатак аднастайна, шаблонна. Нішто не магло тут пераступіць абавязковай нормы, вылучыцца, набраць індывідуальнага характару.

І вось я паехаў у нерасейскія рэспублікі тагачаснай Імперыі. Што кінула мяне ў вочы? Дык вось, нягледзячы на нягнуткі, казарменны гарсэт савецкай улады, тутэйшым малым, але старажытным народам удалося захаваць нешта са сваіх традыцыяў, сваёй гісторыі, свайго, па неабходнасьці ўтойванага гонару і ўласнай годнасьці. Я адкрыў там раскладзены на сонцы ўсходні дыван, які ў многіх месцах яшчэ захоўваў старыя фарбы і прыцягваў увагу разнастайнасьцю сваіх арыгінальных арнаментаў.

Грузія

У Тбілісі варта паглядзець музей. Ён знаходзіцца ў былой сядзібе духоўнай семінарыі, дзе некалі вучыўся Сталін. Пра гэта гаворыць каменная дошка перад уваходам. Будынак цёмны, але прасторны і знаходзіцца ў цэнтры гораду на ўскрайку старога кварталу. У залах было ўласна кажучы пуста. Мяне вадзіла студэнтка, Таміла Тэўдарадзэ, дзяўчына вытанчанай, прыцягальнай прыгажосьці.

Старое мастацтва Грузіі сваёй раскошай і дасканаласьцю, прыводзіць у поўнае ачмурэньне такога прасьцячка як я. Найбольш фантастычныя абразы! Яны значна старэйшыя за расейскія іконы, найлепшыя грузінскія абразы ўзьніклі задоўга да Рублёва. На погляд Тамілы іх арыгінальнасьць у тым, што гэта абразы металапластычныя – намаляваны толькі твар.

Найлепшы іх перыяд гэта VIII-XIII стагоддзі. Твары сьвятых, цёмныя, але прамяністыя ў сьвятле, нібыта застылі ў вельмі багатых залатых аправах, усыпаных дарагімі камянямі. Ёсьць абразы, якія адкрываюцца так, як адкрываецца алтар Віта Ствоша. Памеры іх вялікія, амаль манументальныя. Ёсьць тут абраз, які майстры рабілі некалькі пакаленьняў, тры стагоддзі. Ёсьць тут маленькі крыжык, самы каштоўны экспанат музея, адзінае, што засталася з рэчаў царыцы Тамары.

Потым ідуць фрэскі з грузінскіх цэркваў. Такі чуд, і так пра яго мала вядома. Уласна кажучы — нічога. На жаль, найлепшыя фрэскі былі зьнішчаныя. Яны пакрывалі ўнутраныя сьцены найбольшай царквы Грузіі – Свэці Тсхавэлі, якая была збудавана ў 1010 годзе ў старажытнай Грузіі, у Мцхэце, каля Тбілісі. Гэтыя фрэскі былі гэткім жа шэдэўрам сярэднявечча, як вітражы з Шартр. Яны былі зафарбаваныя на загад царскага губернатара, які хацеў, каб царкву пабялілі “як у нас бабы беляць печы”. Ніякія намаганьні рэстаўратараў ня могуць вярнуць сьвету гэтыя фрэскі. Іх бляск згас назаўжды.

Свэці Тсхавэлі найлепш захаваны ў Еўропе помнік архітэктуры XI стагоддзя. Царква выглядае так, нібы мае ня больш за сто гадоў, хоць яе не рэстаўравалі. Будаваў яе грузінскі архітэктар Арсукіздзэ, якому потым імператар загадаў адсячы рукі, каб ён не паставіў больш нічога падобнага. Некалькі разоў гэтую царкву спрабаваў падарваць Тамерлан, але мур ані здрыгануўся. Сьвятыня дзейнічае дагэтуль, і галава грузінскай царквы Каталікос Усёй Грузіі Яфрэм II адпраўляе тут набажэнствы.

Яшчэ я ўбачыў, але ўжо толькі на здымках – Вардзья. Гэта адзін з тых загадкавых цудаў, якія сучасны чалавек ня можа сабе растлумачыць. Вардзья – гэта грузінскі горад XII стагоддзя, цалкам высечаны ў скале. Горад размешчаны не на пляскатай паверхні, а вертыкальна, нібыта на паверхнях. Важна зразумець, што гаворка тут не пра нейкія пячоры ці расколіны, а пра цэлы горад, з планіроўкай, з вуліцамі, з арыгінальнай архітэктурай, толькі што ўсё гэта выразана ў скале, заглыбленае ў вялізную гару. Але як пры дапамозе якога інструменту? Выразаць такі горад мусіць цяжэй, чым пабудаваць егіпецкую пірамідку. Затое некалі Вардзья была практычным творам. Сёньня, таксама як і піраміды, яна мёртвая. Засталася сьцяна скалы, сфармаваная ў панурую, сюрэалістычную кампазіцыю.

Напрыканцы Таміла правяла мяне ў залу Ніко Пірасманашвілі, каб я ўбачыў карціны, якія ў хуткім часе павінны былі ехаць на выставу ў Парыж. Таміла сьцьвярджае, што Парыж зараз захапляецца Ніко Пірасманашвілі. Ніко памёр у 1916 годзе. Гэта быў грузінскі Нікіфар, ці Мытнік Русо.

Вялікі наіўны.

Ніко жыву ў Нахалаўцы – тбіліскім квартале люмпенаў і беднаты. Ён ніколі нічога ня меў. Пэндзлі рабіў сам. У карцінах Ніко дамінуе чарната – заўсёды было найбольш чарната, бо фарбы яму давалі трунары. Ён збіраў старыя бляшаныя шылды, каб было на чым маляваць. Таму праз тло яго карцінаў прабіваюцца ня вельмі добра замалёваныя надпісы, які-небудзь “Магаз”, альбо “Табак”. Рэклама ў золаце і чырвані, а на тым чорна-белая выява Ніко. Грузінскі прымітыў накладзены на расейскі купецкі сэцэсіён. Ніко маляваў у тавернах, у задусе нахалаўскіх піўнушак. Часам разывакі ставілі яму віно. Можна ён быў хворы на сухоты? Можна быў эпілептык? Пра яго мала вядома. Шмат рэчаў Ніко загінула, ацалела частка. Галоўная тэма яго карцінаў – гэта вячэры.

Ніко маляваў вячэры як Веранэзэ.

Толькі вячэры Ніко грузінскія і сьвецкія. На тле краявіду Грузіі – шчодры стол, за тым сталом грузіны п'юць і ядуць. Стол на першым плане. Стол гэта самае важнае. Ніко захапляе кулінарыя. Што будзе паесьці, чым чалавек напхаецца. Ніко ўсё гэта намалюе. Ніко пакажа, што хацеў бы зьесьці, і чаго ня будзе есьці ні сёньня, ні, можа, ніколі. Сталы заваленыя ежывам. Смажаныя бараны. Тлустыя парсючкі. Віны чырвоныя і цяжкія, як цялячая кроў. Сакавітыя кавуны. Духмяныя гранаты. У гэтым маляваньні ёсьць нейкі мазахізм, нейкае ўбіваньне нажа ва ўласнае чэрава, хоць мастацтва Ніко пагоднае, нават забаўнае.

Грузія Ніко сытая, увесь час банкетуе, добра адкормленая. Край сплывае малаком. З неба сыпецца манна. Усе дні сытыя. Такая Грузія сьнілася Нахалаўцы начамі.

Ніко маляваў сны Нахалаўкі.

Мастацтва не прынесла яму шчасьця. Меў ён дзяўчыну па імені Маргарыта. Невядома, што гэта была за дзяўчына. Ніко кахаў яе і намалюваў яе партрэт. Твар Маргарыты зроблены на манер вялікіх наіўных, у якіх усё завялікае і ня ў норме. Вялікія вусны. Вырачаныя вочы, велізарныя вушы. Гэты партрэт Ніко аддаў Маргарыце. Абураная дзяўчына раскрычалася. Яна пакінула яго, разьюшаная, у нянавісьці. Ягоны талент асудзіў яго на самотнасьць.

З таго часу ён жыве ў самоце.

Зьбіраў заржавелыя шылды, трунары давалі яму фарбы. Увесь час ён маляваў свае бяседы з тым сталом на тле гарыстага пейзажу. Часам разявакі ставілі яму віно. Было яму 54 гады, калі памёр, у Тбілісі, у нейкай хаце, невядома ад чаго, у голадзе, а можа, звар'яцеўшы.

Вахтанг Інашвілі паказаў мне месца сваёй працы: вялікая зала запоўненая пад столь бочкамі. Бочкі ляжаць на стойках, вялізныя, цяжкія, заспакоеныя.

У бочках дасьпявае каньяк.

Ня кожны ведае, як узьнікае каньяк. Каб зрабіць каньяк, неабходна ажно чатыры рэчы: вінаград, сонца, дубовая драўніна, час. Апроч таго, як і ў кожным мастацтве, трэба мець густ. Астатняе выглядае наступным чынам.

Восеньню, пасля збору вінаграду, вырабляецца вінаградны сьпірытус. Той сьпірытус уліваецца ў бочкі. Бочкі павінны быць дубовыя. Увесь сакрэт каньяку схаваны ў сляях дубовай драўніны. Дуб расьце і назапашвае ў сабе сонца. Сонца асядае ў сляях дубовай драўніны, як бурштын асядае на дне мора. Гэта доўгі працэс, які цягнецца дзясяткі гадоў. З маладога дубочку не было б добрага каньяку. Дуб расьце, яго ствол пачынае рабіцца срэбным. Дуб набрыньвае, яго драўніна набірае моцы, колеру і запаху. Ня кожны дуб дасьць добры каньяк. Найлепшы каньяк даюць адзінокія дубы, якія расьлі ў зацішным месцы на сухім грунце. Такія дубы сагрэтыя сонцам. У такім дубе столькі сонца, колькі мёду ў сотах. Падмоклая глеба кіслая, і тады дуб мае ў сабе зашмат горычы. У каньяку гэта адразу адчуецца. Дуб, які ў маладосьці быў паранены асколкам, таксама ня дасьць добрага каньяку. У параненым ствале сокі ходзяць дрэнна, і драўніна ўжо ня мае такога смаку.

Потым бондары робяць бочкі. Такі бондар таксама павінен ведаць, што ён робіць. Калі ён дрэнна прырэжа драўніну, дуб ня дасьць водару. Аддасьць колер, водару ня выдасьць. Дуб – гэта лянівае дрэва, а з каньяком

дуб павінен працаваць. Такі бондар павінен мець адчувальнасьць, як лютнік. Добрая бочка можа вытрымаць сто гадоў. А ёсьць бочкі, якія маюць дзевьсьце гадоў і больш. Ня кожная бочка ўдаецца. Ёсьць бочкі бяз смаку, а зноў іншыя даюць каньяк нібы золата. Ужо праз некалькі гадоў становіцца вядома, якія бочкі якія.

У бочкі ўліваецца вінаградны сьпірытус. Пяцьсот, тысяча літраў, парознаму. Бочку кладуць на стойку і так яе пакідаюць. Больш нічога ня трэба рабіць, трэба чакаць. На ўсё прыйдзе час. Той сьпірытус цяпер уваходзіць у дубовае дрэва, і тады дрэва аддае ўсё, што мае. Аддае сонца, аддае водар, аддае колер. Дрэва выціскае з сябе сокі, працуе.

Таму яно павінна мець супакой.

Патрэбны скразьняк, бо дрэва дышае. Дрэва любіць, каб было суха. Вільгаць сапсуе колер, зробіць яго цяжкім, без сьвятла. Віно любіць вільгаць, а каньяк гэтага ня церпіць. Каньяк больш капрызны. Першы каньяк дастаецца праз тры гады. Тры гады, тры зоркі. Зоркавыя каньякі самыя маладыя, нізкага гатунку. Найлепшыя фірмовыя каньякі, бяз зорак. Гэта каньякі, якія высьпявалі дзесяць, дваццаць, да ста гадоў. Але насамрэч век каньяку яшчэ даўжэйшы. Трэба дадаць узрост дубу, з якога была бочка. Цяпер працуюць на дубах, якія ўзышлі, калі была Французская Рэвалюцыя.

Малады каньяк ці стары, тое пазнаецца па смаку. Малады каньяк востры, хуткі, быццам імпульсіўны. Смак будзе даўкі, шорсткі. Ізноў жа стары ўваходзіць лагодна, мякка. І толькі потым пачынае выпраменьваць. У старым каньяку шмат цяпла, шмат сонца. Ён пойдзе да галавы спакойна, не сьпяшаючыся.

А сваё і так зробіць.

Арменія

Ванік Сантрыян водзіць мяне па розных завулках Ерэвану, бо менавіта аб гэтым прашу яго: каб мы сышлі з пратаптанай дарогі. Так мы трапляем на падворак Бэніка Петрусяна. Гэты падворак, закрыты з чатырох бакоў мурамі камяніцаў, месца сталай выставы працаў Бэніка. Бэніку 28 гадоў, ён скончыў акадэмію ў Ерэване, і ён скульптар. Дробны, нясьмелы, жыве ў сваёй цеснай майстэрні, дзверы якой выходзяць якраз на гэты падворак-выставу. У той майстэрні вісяць цудоўныя армянскія каменныя крыжы, так званыя гачкары, якія армяне даўней выразалі на скалах. Тыя гачкары сустракаюцца па ўсёй Арменіі, бо яны былі сімвалам армянскага існаваньня або памежным знакам, а таксама, часам, паказальнікам дарог. Старыя гачкары можна адшукаць у самых недасягальных мясьцінах, недзе на вяршынях стромых скалаў, і цяпер ужо немагчыма дапаць, якім чынам разьбяры гачкараў, часьцей за ўсё манахі, маглі ўскараскацца туды.

Бэнік частаваў нас віном. Мы сядзелі на палку, сярод камянёў, якія ён апрацоўвае некалькі гадоў. Ён уключыў нам магнітафон, каб мы маглі паслухаць патаракі. Патаракі – гэта род старых армянскіх псальмаў, кранальных, прыгожых. У Бэніка былі новыя, французскія запісы гэтых патаракіў якія выконваў армянскі хор у Парыжы. Сапраўдныя патаракі можна таксама пачуць у Арменіі, калі паехаць пад Ерэван у Эчміядзін – гэта Ватыкан Армянскай Царквы.

Бэнік высякае з камню, а таксама займаецца чаканкай — барэльефам на метале. У яго выдатны талент. Тэма яго скульптур і чаканкі ўвесь час круціцца вакол тэмы каханьня, дакладней — мілосных абдымкаў. Але ў гэтых жэстах мала радасьці: так абдымаюцца двое, якія праз хвіліну павінны разьвітацца назаўжды. Адзін з цыклаў Бэніка — разьвітаньне Адама з Евай.

Яго скульптуры рэдка трапляюць на выставы. Часьцей за ўсё яны ста-яць вось так, як зараз, на падворку пад дрэвамі, ці абапертыя аб сьцены, ці проста пакладзеныя на ходнік. Бэнік разьбярыць для жыхароў гэтых чатырох камяніцаў, што акружаюць яго падворак. Разьбярыць для дворніка і для паштара. Для сьмецяроў, якія прыязджаюць прыбіраць сьмецьце. Для дзяцей, якія дзеля забавы, або ў спадзяваньні дастаць цукерку змыюць гэтыя скульптуры. Для інкасатара з электрастанцыі. А таксама для міліцыянта, калі зазірне сюды з нейкім інтарэсам.

У тым самым квартале, дзе жыве Бэнік, мае сваю майстэрню Амаяк Бдэян. Бдэян робіць вялізныя амфары, вазы і цэбры, якія ён выстаўляе ў скверах Ерэвану. Гэта манументальная кераміка, яна ідэальная менавіта для экспазыцыі на гарадскіх пляцах, на траўніках шырокіх аляяў Ерэвану. Бдэян любіць ясныя, пагодныя колеры, але фактура яго плас-тычных формаў шурпатая, масіўная. Верхавіны гэтых камякаватых пука-тасьцяў Бдэян пакрывае лёгкай, прамяністай эмальлю, так што тыя вазы і цэбры блішчаць ужо здалёк. Амфары Бдэяна можна сустрэць у шмат якіх месцах горада. Менавіта Бдэян, прафесар Інстытуту Мастацтваў Арменіі, распачаў рух, які павінен зрабіць з Ерэвану ня толькі архітэктурны твор, але таксама і твор мастацкі. Гарадскія ўлады ў пэўнай ступені падтрымліваюць гэтыя амбіцыі. Бдэян зрабіў інтэр'ер Драматычнага Тэатру ў Ерэване — адно з самых цікавых дасягненьняў у галіне сучаснага мастацтва інтэр'еру. Таксама яго працай зьяўляецца інтэр'ер кавярні “Аракс”, а таксама знакамiты інтэр'ер рэстарана “Арарат”. “Арарат” месціцца ў падзямельлях і зьяўляецца прыкладам сучаснасьці зробленай з густам і стрыманасьцю. Такіх месцаў у Ерэване ўжо шмат. Сталіца Арменіі часткова робіцца музеем сучаснага мастацтва.

Калі мы прыйшлі да Бдэяна, ліў моцны дождж, у яго майстэрню, разьмешчаную ніжэй за ўзровень вуліцы, прасочвалася вада. Бдэян, як антычны ганчар, ляпіў з гліны зграбную кадзь. Ён паказаў нам здымкі сваіх выставаў — з Канады, Швейцарыі, Італіі, Сірыі. Яму 42 гады, ён масіўны мужчына, маўклівы, запрацаваны. На жаль самых цікавых працы Бдэяна можна ўбачыць толькі ў Ерэване. Бо найперш Бдэян стварае — горад.

Яшчэ мы былі ў маладога кампазітара — Эміна Арыстакесяна. Ванік узяў мяне туды каб я пачуў сьпевы вялікага Камітаса. Камітас для армянаў, як Шапэн для палякаў — іх музычны геній. Яго звалі Соомо Соомонян, але як манах ён прыняў сабе законнае імя Камітас, і так яго тут называюць. Ён нарадзіўся ў 1869 годзе ў Турцыі. У Турцыі тады жыла большая частка армянаў, па розных крыніцах — два ці тры мільёны. Ён навучаўся кампазіцыі ў Берліне. Усё сваё жыцьцё аддаў армянскай музыцы. Вандраваў па вёсках зьбіраючы песьні. Стварыў дзясяткі, іншыя кажуць, што сотні армянскіх хораў. Ён быў вандроўным гусанам, імправізаваў эпасы, сьпяваў. Склаў сотні, цудоўных, вялікіх твораў, вядомых усім філармоніям сьвету. Напісаў імшу якую і дагэтуль сьпяваюць у армянскіх цэрквах.

У 1915 годзе у Турцыі пачалася разьня ў гісторыі сьвету, у ёй загінула паўтары

мільёны армянаў. Турэцкія жаўнеры ўсцьцягнулі Камітаса на скалу, з якой хацелі яго скінуць. У астатні момант яго ўратавала дачка султана Стамбулу, яго вучаніца. Але ён ужо бачыў бездань і гэта прывяло яго да вар'яцтва.

Яму было тады 45 гадоў. Нехта завёз яго ў Парыж. Ён ня ведаў, што знаходзіцца ў Парыжы. Жыў яшчэ 20 гадоў. Ня вымавіў ані слова. Дваццаць гадоў ва ўстанове для разумова хворых. Мала хадзіў, маўчаў, але глядзеў. Можна меркаваць, што ён бачыў тых, хто яго наведваў, гавораць што ўглядаўся ў твары.

На пытаньні не адказваў.

Спрабавалі розныя рэчы. Пасадзілі яго за арган. Ён устаў і адышоў. Гралі яму кружэлкі. Ствараў уражаньне, што ня чуе. Нехта паклаў яму на калені народны інструмент, тар. Асьцярожна адклаў яго ўбок. Ніхто ня ведае дакладна, ці быў ён хворы. Чаму тады выбраў маўчаньне?

Можа гэта была яго воля.

Ён не загінуў, але ўжо й ня жыў.

Існаваў-не існаваў у гэтым падвешаным стане паміж жыцьцём і сьмерцю ў чыстцу звар'яцелых. Тыя, хто яго наведвалі, кажуць, што ён выглядаў усё больш стомлена. Згорбіўся, схуднеў, счарнеў. Часам перабіраў пальцамі па сталу, у цішы, бо стол не выдаваў водгуку. Быў спакойны, заўсёды сур'ёзны.

Памёр у 1935 годзе: і такім чынам толькі праз дваццаць гадоў ён упаў у бездань, ад якой некалі яго ўратавала дачка султана Стамбулу, яго вучаніца.

У Матэнадаране я аглядаю старыя кнігі армянаў. Яны для мяне недасягальныя двойчы: ляжаць у вітрынах за шклом, і я не магу іх чытаць. Пытаю Ваніка, ці разумее іх. І так, і не, бо можа чытаць літары, але сэнсу ня ўлоўлівае. Алфавіт застаецца той самы цягам пятнаццаці стагоддзяў, у той час як мова зьмянілася. Армянін уваходзіць у Матэнадаран, як мусульманін у Меку. Гэта канец яго пілігрымкі, ён усхваляваны, узрушаны. У гісторыі армянаў кніжка была іх нацыянальнай рэліквіяй. Таварыш гід (якая ж прыгожая!) гаворыць прыцішаным голасам, што шмат з тых манускрыптаў, якія мы бачым, уратаваныя коштам чалавечага жыцьця. Ёсьць тут старонкі заплямленыя крывёю. Ёсьць кнігі якія гадамі хавалі ў зямлі, у расколінах скал. Армяне закопвалі іх, так як разьбітыя арміі закопваюць свае сьцягі. Адшукалі іх бяз цяжкасьці: зьвесткі пра месца іх захоўваньня перадаваліся з пакаленьня ў пакаленьне.

Народ, які ня мае дзяржавы, шукае выратаваньня ў сімвалах. Абарона сімвалу для яго такая ж важная як і абарона межаў. Культ сімвалу робіцца формай культуры бацькаўшчыны. Зьяўляецца актам патрыятызму. Ня тое каб армяне ніколі ня мелі дзяржавы. Мелі, але яна была зьнішчана яшчэ ў старажытнасьці. Потым адраджаецца ў IX стагоддзі і праз 160 гадоў гіне, у сваёй былой форме, ужо назаўжды. Гаворка ня толькі пра дзяржаву. Ня менш як 2 тысячы гадоў армянам пагражала татальнае вынішчэньне. Яно пагражала ім яшчэ ў нашым стагоддзі, яшчэ да 1920 году.

Гісторыя армянаў вымяраецца тысячамі гадоў. Мы знаходзімся ў той частцы сьвету, якую звыкла называюць калыскай чалавецтва. Мы рухамся сярод найстарэйшых сьлядоў існаваньня чалавека. У даліне Раздану, каля Ерэвану, адкапалі каменныя прылады якім каля паўмільёна гадоў.

Першая згадка пра Арменію мае 4 тысячы гадоў. Але ўжо тады, як паведамляе каменны надпіс, на тэрыторыі Арменіі было 60 “імперый” і “сотні гарадоў”. Арменія ж аднагодак найстарэйшых цывілізацыяў сьвету. Бабілон і Асірыя яе суседзі. Біблейскія рэкі Тыгр і Еўфрат бяруць пачатак у яе межах.

Армяне маюць адрознае ад нас вымярэнне часу. Першы свой падзел яны перажылі 2500 гадоў таму. Іх Адраджэнне прыпадае на IV стагоддзе нашай эры. Хрысьціянства прынялі на сем стагоддзяў раней за нас. На дзесяць стагоддзяў раней чым мы яны пачалі пісаць на ўласнай мове. Але Арменія падзяляла тыповую, для той часткі сьвету, трагедыю старажытнага Егіпту, Шумераў і Візантыі – яе сутнасьцю быў недахоп гістарычнай непарыўнасьці, гэтае раптоўнае зьяўленьне пустых разьдзелаў у падручніку гісторыі ўласнай дзяржавы.

Цудоўны ўзьлёт, а потым прыгнятальнае падзеньне. Паступова народы, што жывуць у гэтай калысцы чалавецтва, стварыўшы вялікія, манументальныя цывілізацыі, нібыта вычарпаныя надчалавечымі высілкамі, а можа проста прыгнечаныя веліччу створанай работы і ўжо няздольныя разьвіваць яе далей, аддавалі лідэрства маладзейшым, расьпіраемым энергіяй і прагай да жыцьця народам. На сцэну выйдзе Еўропа, а потым — Амерыка.

Крыніцай усіх няшчасьцяў Арменіі было яе фатальнае геапалітычнае становішча. Трэба паглядзець на мапу, але паглядзець не ад нас, з цэнтру Еўропы, але з цалкам іншага месца, з поўдня Азіі, так, як глядзелі на Арменію тыя, хто вырашаў яе лёс. Калі браць гістарычна, Арменія займала тэрыторыю Армянскага ўзвышша. Перыядамі (а былі гэта стагоддзі) Арменія сягала далей, была дзяржавай трох мораў: Міжземнага, Чорнага і Каспійскага. Але давайце застанемся толькі ў межах узвышша. Да гэтага абшару зьвернутая гістарычная памяць армяніна. Пасьля XI стагоддзя армянам ужо ніколі не ўдалося адбудаваць Арменію ў гэтых межах. Сучасная рэспубліка Арменія займае ледзь 1/10 тэрыторыі той старажытнай, нагорнай Арменіі. Рэшта знаходзіцца ў Іране і найперш – у Турцыі.

Мапа, калі глядзець на яе з поўдня Азіі, тлумачыць трагедыю армянаў. Лёс ня мог зьмясьціць іх бацькаўшчыну ў месцы больш нешчаслівым. На поўдні Узвышша яна мяжуе з дзвюма найбольш магутнымі дзяржавамі мінулай эпохі – з Іранам і Турцыяй. Дадамо Арабскі Халіфат. І нават Візантыю. Чатыры палітычныя калосы, амбітныя, шалёна экспансіўныя, фанатычныя, пражэрлівыя. І вось – што бачыць, гледзячы на мапу, кожны з гаспадароў гэтых чатырох магутных дзяржаваў? Бачыць, што калі ён зойме Арменію, то яго імперыя на поўначы закрыецца ідэальнай натуральнай граніцай. Бо на поўначы Армянскае ўзвышша цудоўна абароненае, сьцерагуць яе два моры (Чорнае і Каспійскае) а таксама гіганцкая загарода Каўказу. А поўнач нясе пагрозу для Ірану і Турцыі, для Арабаў і Візантыі. Бо з поўначы пагражала тады неўтаймаванае мангольскае шаленства.

Таму Арменія зганяе сон з павекаў усіх пашаў і імператараў. Кожны з іх хацеў, каб менавіта яго дзяржава мела добра закругленую мяжу. Каб у яго, як у караля Філіпа, таксама не заходзіла сонца, каб гэты рубж не распаўзаўся па раўнінах, але мог бы абаперціся аб вялікую гару, аб марскі бераг. Вынікам гэтых амбіцыяў ёсьць сталыя напады на Арменію, увесь час яе нехта заваёўвае і зьнішчае, увесь час уціхамірвае, акупвае.

Гэта што тычыцца палітыкі. А ёсць яшчэ і рэлігійныя справы. У 301 годзе, у часы панавання армянскага імператара Тырыдата III Аршакуні, Арменія прымае хрысціянства. Яна першая краіна ў свеце, дзе хрысціянства атрымлівае ранг дзяржаўнай рэлігіі. Канфлікт вісіць у паветры: суседні Іран вызнае зараастрызм, варожы хрысціянству, а з захаду ў хуткім часе насунецца іслам, варожы і адным, і другім. Пачынаецца эпоха ваяўнічага фанатызму, рэлігійнай разні, сектанцтва, схізмы, сярэднявечнага вар'яцтва. І Арменія ўваходзіць у гэтую эпоху.

У армянаў ёсць свая Царква, якая называецца Святой Апостальскай Армянскай Царквой. У шматвяковых спрэчках паміж Ватыканам і Візантыяй яны займалі сярэднюю пазіцыю, бліжэйшую аднак да Ватыкану. Таму, хоць яны і належалі да групы Цэркваў грэцкага абраду, у Канстанцінопалі яны былі залічаныя да адлучаных, нават да ератыкоў. “Іх абрад – распавядае Рунцімян – у многіх дэталях адыходзіў ад грэцкага. Яны ахвотна складвалі крываваыя ахвяры са зьвяроў, вялікі пост распачыналі ад Сямідзясятніцы, пасьцілі па суботах і перадусім у Эўхарыстыі ўжывалі прэсны хлеб”. З-за таго хлеба, на якім яны ерэтычна настойвалі, іх пагардліва называлі **п р а с ь н і к а м і**.

Узначальвае армянскую Царкву Каталікос, які мае сталую рэзідэнцыю ў Эчміядзіне каля Ерэвану. Сярод Каталікосаў было некалькі выбітных паэтаў, філосафаў, музыкаў. Калі армянская дзяржава не існавала — што ў феадальныя і навейшыя часы было амаль што перманентным станам — менавіта Каталікосы рэпрэзентавалі справы армянаў на міжнароднай арэне. Такім чынам яны выконвалі функцыі неафіцыйнай галавы неіснуючай дзяржавы. Чарпалі адтуль дадатковы прэстыж. Таксама і цяпер асоба Каталікоса аточаная пашанай. Гэта традыцыйна.

Адзін манах, якога звалі Мэсроп Маштоц, стварае армянскі алфавіт. Жыцьцё Маштоца носіць адбітак ананімнага кляштарнага існавання. Ён ўвесь схаваны ў сваёй працы. Армяне заўсёды гавораць пра яго: “геніяльны Маштоц”. За той алфавіт Царква абвясціла Маштоца сьвятым, што ў тым выпадку можна трактаваць як, свайго роду, Дзяржаўную ўзнагароду. Уражвае, што выдумка мала вядомага ў той час манаха, магла быць так адразу прынятая. Аднак жа гэта факт! Ужо ў той час сярод армянаў павінна была існаваць моцная неабходнасьць ідэнтыфікацыі і адасабленьня. Яны былі самотнай, хрысціянскай выспай у моры чужой, азіяцкай стыхіі. Горы ня здолелі іх уратаваць: прыкладна ў перыяд аб’яўленьня алфавіту Маштоца Арменія губляе незалежнасьць.

З таго часу чужыя арміі – персідскія, мангольскія, арабскія, турэцкія – будуць праносіцца па той краіне, як ліхія вятры. Праклён ухопіцца за гэтую зямлю. Што будзе пабудаванае – трапіць пад разбурэньне. Рэкі будуць сплываць крывёю. Хронікі поўныя сумных карцінаў. “Засохлі армянскія ружы і фіялкі – распачынае сярэднявечны армянскі гісторык, Лео – Арменія стала бацькаўшчынай болю. Армянін-выгнанец, ён або туляецца на чужыне, або блукае, згаладалы, па засланай трупамі роднай зямлі”.

Пераможаная на ратным полі, Арменія шукае ратунку ў скрыпторыюме. Гэта адступленьне, але ў гэтым адступленьні ёсць годнасьць і воля да існавання. Што такое скрыпторыюм? Гэта можы быць кельля, часам памяшканьне ў мазанцы, нават пячора ў скале. У такім скрыпторыюме ёсць пюпітр, а за пюпітрам стаіць перапісчык і піша. Армянскай сьвядомасьці заўсёды спадарожнічала пачуцьцё вынішчэньня. І зьвязаныя з гэтым

фанатычная патрэба ратунку. Патрэба ратаваньня свайго сьвету. Калі нельга ўратаваць яго мячом, хай захаваецца яго памяць. Карабель патоне, дык няхай жа застанецца дзеньнік капітана.

Так паўстае гэтая ўнікальная ў сусьветнай культуры зьява: армянская кніга. Маючы свой алфавіт армяне адразу ж узяліся пісаць кнігі. Сам Маштоц дае прыклад. Толькі абвясціў алфавіт, а ўжо застаём яго за перакладам Бібліі. Яму спадарожнічае другая велічыня армянскай культуры Каталікос Саак Партэф і цэлая пляяда завербаваных у дыяцэзіях перакладчыкаў. Маштоц дае пачатак вялікаму руху сярэднявечных перапісчыкаў, які разгорнецца сярод армянаў да невядомых больш нідзе памераў.

Ужо ў VI стагоддзі на армянскую мову пераклалі ўсяго Арыстоцеля. Да X стагоддзя пераклалі большасьць грэцкіх і рымскіх філосафаў, сотні твораў антычнай літаратуры. Армяне маюць адкрыты, паглынальны склад розуму. Перакладалі ўсё што было пад рукой. Гэтым яны нагадваюць мне японцаў, якія перакладаюць гуртам, усё што трапіць. Шмат твораў старажытнай літаратуры былі ўратаваныя для сусьветнай культуры толькі дзякуючы таму, што захаваліся яны ў армянскіх перакладах. Перапісчыкі кідаліся на кожную навіну і адразу бралі яе на пюпітр. Калі арабы заваявалі Арменію, пераклалі ўсіх Арабаў. Калі на Арменію зрабілі набег персы, пераклалі персаў! Канфліктавалі з Візантыяй, але як нешта зьяўлялася там на рынку, таксама бралі і перакладалі.

Пачынаюць узьнікаць цэлыя бібліятэкі. Гэта павінны былі быць вялізныя зборы: у 1170 годзе сельджукі зьнішчаюць у Суніку бібліятэку якая мела 10 тысяч тамоў. Усё гэта армянскія манускрыпты. Дагэтуль захаваўся 25 тысячаў армянскіх манускрыптаў. З іх больш за 10 тысячаў знаходзяцца ў Ерэване, у Матэнадаране. Калі нехта хацеў бы ўбачыць астатнія, мусіў бы зрабіць падарожжа вакол сьвету. Найвялікшыя зборы – гэта бібліятэка Св. Якуба ў Ерусаліме, Бібліятэка Св. Лазара ў Венецыі і Бібліятэка Кангрэгацыі Мекітарыян у Вене. Цудоўныя зборы мае Парыж і Лос Анджэлес. Польшча таксама некалі мела багаты збор у Львове, дзе зрэшты, была вялікая армянская друкарня.

Спачатку пісалі на скурах, ужо потым на паперы. Зрабілі такую кніжку, якая важыць 32 кілаграмы. Пайшло на яе 700 цялятак. Але маюць і дробязь, кніжачкі малыя як хрушч. Хто умеў чытаць і пісаць, перапісваў, але былі прафесійныя перапісчыкі, у якіх усё жыцьцё прайшло за пюпітрам. Аванэс Манкашарэнц у XV стагоддзі перапісаў 132 кнігі. “Цягам 72 гадоў – запісвае яго вучань, Захарый – зімой і летам, удзень і ўночы, Аванэс перапісваў кнігі. Калі дажыў да сталага веку, зрок яго прытух, і рука трэслася, і пісаньне рабіла яму вялікую пакуту. І памёр ён у Пану, маючы 86 гадоў, а цяпер я, Захарый, вучань Аванэса, дапісваю яго незакончаны манускрыпт”. Гэта былі волаты мурашынае працы, пакутнікі свайго захапленьня. Іншы перапісчык апісвае, як, галадаючы, ён купляў за астатнія грошы лучыну, каб асьвятляць перапісваемыя старонкі. Многія з тых кніжак зьяўляюцца шэдэўрамі паліграфічнага мастацтва. Залатыя арміі армянскіх літарак паўзуць праз сотні старонак. Перапісчыкі адначасова былі выдатнымі мастакамі. У армянскай кніжцы мастацтва мініяцюры дасягае сусьветнай вышыні. Асабліва прозьвішчы двух мініяцюрыстаў – Тороса Росьліна і Сакрыса Піцака – блішчаць несьмяротным бляскам. Мініяцюры, якімі Росьлін аздабляў манускрыпты ў XIII стагоддзі, захавалі ўсю інтэнсіўнасьць фарбы і дагэтуль зіхацяць на старонках кніг Матэнадарану.

Лёсы тых кніг – гэта гісторыя армянаў. Армяне, якіх перасьледвалі і вынішчалі, рэагавалі на сваю сітуацыю дваяка: частка ішла ў горы, хава-лася ў пячорах, а частка эмігравала ў сьвет, на ўсе кантыненты. І адныя, і другія бралі з сабой армянскія кнігі. Паколькі бадзягі пакідалі Арменію пешкі, некаторыя рукапісы, занадта цяжкія, дзялілі напалову. Тыя палавінкі часта вандравалі ў розныя канцы зямнога шару.

Азербайджан

На Бульвары Нафтавікоў Гульнара Гусейнава лечыць людзей водарам кветак. У каго склероз, той нюхае лаўровае лісьце. У каго павышаны ціск – нюхае герань. Пры астме лепш за ўсё размарын. Людзі прыходзяць да Гульнары з карткамі ад прафесара Гасанава. На картцы прафесар пры-пісвае назву кветкі, а таксама час удыханьня. Нюхаюць седзячы, часьцей на працягу дзесяці хвілінаў. Гульнара сочыць, каб кожны ўдыхаў тое, што трэба, каб, скажам, які-небудзь склеротык ня ўзяўся нюхаць размарын. Кветкі стаяць радамі ў шклянным доміку, які называецца кабінетам фіта-тэрапіі і нагадвае цяпліцу. Гульнара кажа мне, каб я сеў і таксама што-небудзь панюхаў. Ці чую пах? Ня чую нічога. У тым вось і справа – бо кветка ня пахне сама па сабе. Трэба паварушыць сьцябло, тады кветка адчувае, што нехта ёй зацікавіўся. І пачынае высяваць свой пах. Кветкі ня пахнуць для сябе, толькі заўсёды для некага. На кожнае варушэньне квет-ка пачне рэагаваць пахам – яна наіўная і легкадумная, кожнаму хоча спа-дабацца. “Таварышы, варушыце кветкамі!” Нагадвае Гульнара дзядкам і бабулям, што сядзяць у кабінете, і яны пачынаюць трэсьці галінкамі нібыта абтрасаючы з іх мурашак.

Я пытаюся ў Гульнары, студэнткі медыцыны, ці верыць яна, што квет-ка можа вылечыць чалавека. Вылечыць не псіхічна, бо такая магчымасьць даказаная, але вылечыць фізічна, напрыклад надаць эластычнасьць завапненай клетцы. Гульнара ўсьміхаецца. Кажа толькі, што да яе пры-язджаюць лячыцца людзі з усяго сьвету. Падкрэсьлівае: нават з Амерыкі. Метад прафесара Гасанава – гэта менавіта лячэньне запахам кветак – стаў ужо вядомы.

Думаю, што Гульнару, падобна як і мяне, у гэтай metodyцы зачаро-ўвае яе эстэтычны бок, а таксама яе ціхамірнасьць і добрая мудрасьць. Бо што рабіць прафесару са старым, які носіць сем крыжыкаў і забывае сваю дату нараджэньня? Натуральна, прафесар мог бы пасадзіць яго ў затлумленай шпітальнай зале, у смурод хлараформу і ёду. Але навошта? Ці не прыгажэйшы скон, які пахне кветкамі, чым скон, які аддае хларафор-мам? Такім чынам, калі да прафесара прыходзіць нехта, каму трэба зазіраць у пашпарт, каб паведаміць дату свайго нараджэньня, і наракае што яму нешта засьмечвае галаву, прафесар слухае яго ўважліва, а по-тым піша яму на картцы: “Рп.: Лаўровае лісьце. Дзесяць хвілінаў у дзень. На працягу трох тыдняў”. І глядзіце, кажа Гульнара, да прафесара валяць натоўпы. Прыёму чакаюць месяцамі.

Мы сядзім з Гульнарой на Бульвары Нафтавікоў, на беразе мора. З гэ-тага месца Баку лагодна ўзьнімаецца каменнымі тэрасамі. Горад разьмеш-чаны ў затоцы, мае форму амфітэатру і праз гэта ён увесь бачны. Гульнара пытаецца, ці падабаецца мне Баку. Адказваю, што так, што вельмі. Усе

стылі праходзяць тут поплич у вялікім паказе мод і эпох архітэктуры. Чаго тут толькі няма! І псеўдаготыка, і псеўдабарока, і стыль постмаўрэтанскі, і школа Карбюзье, і канструктывізм дваццатых гадоў, і помнікі патэтычнага перыяду, і прыгожыя, сучасныя канструкцыі. Гэта ўнікальная экспазіцыя. Бо ўсё знаходзіцца на месцы, пастаўленае побач, як у вітрыне лонданскай фірмы “Mr Кокса Купля-Прадаж Нерухомасьці, якая можа дакладна прапанаваць кожнаму тое, што ён хоча”.

Зрэшты ёсьць некалькі Баку.

Самы стары Баку – самы малы. Ня проста маленькі, але так цесна забудаваны, такі сьціснуты, такі загрузчаны, што калі я ўваходжу туды, міжволі раблю глыбокі ўдых, каб праверыць, ці будзе чым дыхаць. Калі стаць тут пасярэдзіне вуліцы і раскінуць рукі, то адной рукой можна палашчыць дзіцё, якое сьпіць у калысцы ў памяшканьні зьлева, а другой рукой пачаставацца грушкай, што ляжыць на сталі ў памяшканьні насупраць. Ходзяць тут цугам, бо як ідуць парай, то ўжо ствараецца таўкатня. У дадатак той бакінскі стары горад ня мае ніякага плану, а можа і мае план, але такі сюрэалістычны, што нармальна галава яго не зразумее. Ніколі невядома, як адтуль выйсьці. Я быў тут з Валерам, які нарадзіўся і вырас у Баку, мы спрабавалі розныя варыянты, і так, і гэтак, нічога ў нас не атрымлівалася. Былі ўжо на мяжы зьнясіленьня, калі нас выратавалі дзеці.

Тая частка Баку называецца Ічэры-Шэрэг, што азначае Унутраны Горад. Шмат легендаў ахутвае гэты раён, і апявае яго шмат дваровых баладаў. Для жыхароў вялікага Баку Ічэры-Шэрэг было месцам наскрозь экзатычным, дзе людзі гаварылі сваёй мовай і жылі нібы пад агульным дахам, без таямніц. Сёньня Ічэры-Шэрэг паступова разбураюць, тут будзе новы раён.

Вакол Унутранага Гораду раскінуўся ўласна Баку, вялікі і трохі снабісцкі. Бо той вялікі Баку горад зроблены на замаўленьне, для прыватнікаў, для нуварышаў, для каралёў бакінскай нафты. Баку заўсёды рабіў кар’еру на нафце. Ужо ў X стагоддзі арабскія аўтары ўзгадваюць Баку менавіта як месца, адкуль прывозяць нафту. На гэтую тэму апавядаюць цуды. “Аджаіб ад-Дунія”, персідскі трактат XIII стагоддзя, гаворыць, што “ую ноч Баку палае як агонь. На зямлю ставяць кацёл і гатуюць у ім вадз”. Пра гэтае гатаваньне таксама піша ў 1666 годзе турэцкі падарожнік Эўлі Чэлебі: “У Баку ёсьць розныя бясплодныя мясьціны. Калі чалавек альбо конь паставіць там нагу і трохі пастаіць, то яго нага пачне гарэць. У тых мясьцінах праваднікі караванаў разграбаюць зямлю, ставяць у яе кацялкі і страва тут жа гатуецца. Найдзіўнейшая мудрасьць Бога!”

Караваны развозілі бакінскую нафту па ўсёй Азіі. Марка Пола піша, што найперш гэта было вельмі каштоўнымі лекамі для скураных хваробаў вярблюдаў. Такім чынам, у нейкім сэнсе, транспарт сярэднявечнай Азіі залежыў ад бакінскай нафты. Па прычыне палаючай зямлі, Баку таксама быў Мекай індускіх паклоннікаў агню, якія зьбіраліся тут з Індыі, каб грэцца паблізу сваіх палаючых багоў. Захавалася іх сьвятыня, Атэшга, з чатырма патухлымі комінамі.

Сто гадоў таму ў Баку ўзьнімаецца першая сьвідравальная вежа. Пачынаецца галавакружная кар’ера гораду. Прыехаў сюды адзін паляк – распавядаюць мне – чалавек элегантны, з фантазіяй. Наняў брычку і загадаў

вазіць яго. У пэўны момант зняў цыліндр і кінуў яго на зямлю. Паказаў зьдзіўленаму рамізьніку месца, дзе ўпаў цыліндр. Тут будзем сьвідраваць, сказаў. Пазьней ён стаў багатым чалавекам. Больш за дзевьесце замежных фірмаў эксплуатае бакінскую нафту. “У 1873 годзе – піша Гарві О’Конар - у Баку адбылося першае самавывяржэньне нафты. У наступным дзесяцігоддзі Баку вырас да ўзроўню найбагацейшага гораду ў сьвеце, а армянскія і татарскія нафтавыя мільянеры пачалі саборнічаць з мільянерамі з Тэхасу. Гэты горад стаў найвялікшым у сьвеце асяродкам па перапрацоўцы нафты. Расея заняла пазіцыі вялікага экспарцёра нафты, на некалькі гадоў адсунуўшы ў цень Злучаныя Штаты. Браты Нобель, якія зусім выпадкова апынуліся ў Баку ў 1875 годзе, праз год пабудавалі тут свой першы перагонны завод, а ў 1878 годзе стварылі кампанію “Nobel Brothers Naphtha Company”, якая ў 1883 годзе кантралявала ўжо 51 адсотак прадукцыі нафты. Яны пабудавалі першы трубаправод у нафтавым раёне ў ваколіцах Баку, выпісалі сьвідравальшчыкаў з Пенсільваніі і прымянілі дасягненьні навукі, каб арганізаваць гэтую прамысловасьць, якая разьвівалася хаатычна. На працягу некалькіх гадоў браты Нобель абзавяліся флотам вялікіх марскіх паравых танкераў і меншых рачных танкераў для перавозкі нафты па Волзе. Гэта адбывалася ў той час, калі з Амерыкі нафту ўсё яшчэ перавозілі на парусьніках у бочках. Нобелі былі выключэньнем з правіла, якое абвяшчала, што калі нехта хоць год пажыў сярод нафтавых магнатаў у Баку, той ужо ня мог ізноў стаць цывілізаваным чалавекам. “Чорны Горад” Баку зрабіўся адным з самых агідных, самых рухавых і найбольш неспакойных закуткаў сьвету. Татары, армяне, персы і жыды разам з расейцамі стваралі этнічную мазаіку, якая час ад часу выбухала гвалтоўнымі расправамі. Шмат нафтаносных раёнаў цар падараваў розным прыдворным фаварытам. Расквітнела сьпекуляцыя, багацьце расло з дня на дзень. Сьвет ніколі дагэтуль ня бачыў чагосьці падобнага, нават у заходняй Пенсільваніі. Паколькі не было спосабу, каб суняць нафту якая біла струменямі, сьвідравіны аначалі грэблямі, ствараючы азёры. Аднак жа часта цэлыя рэкі нафты цяклі са сьвідравінаў проста ў мора”.

“Прашу прабачэньня, але я буду гаварыць трохі нацыяналістычна”. – Вельмі забаўная гэтая задзірлівая азербайджанка, якая ведае, што нацыяналізм – гэта забаронены плод, але з іншага боку ня можа ўтрымацца ад спакусы. Мы стаім над рэльефнай мапай Сярэдняй Азіі і азербайджанка хоча паказаць мне, якім вялікім быў Азербайджан (менавіта гэта яна лічыць тым трохі-нацыяналізмам). Гавару азербайджанцы, што яе амбіцыя прадстаўленьня мне Вялікага ўчора, сёньня – гэта ўніверсальны пункт гледжаньня ў сьвеце. Куды б ты не паехаў, у кожнай краіне людзі будуць ганарыцца тым, як далёка заходзілі некалі іх продкі. Гэтае ўсьведамленьне відаць патрэбна людзям, нават можа патрэбна ўсё больш. Я кажу ёй, што павінна дзейнічаць нейкае правіла кампенсацыі. Даўней у сьвеце было свабодна і калі нейкі народ раптам адчуў неабходнасьць пашырыцца, дык у тым пашырэньні мог зайсьці даволі далёка. Возьмем значнае пашырэньне рымлянаў. Паглядзім як надзвычайна пашырыліся манголы. Як пашырыліся туркі. Ці можна не зьдзіўляцца, як пашырылася Гішпанія? Нават Венецыя, сама невялікая, а якія посьпехі мела ў пашырэньні.

Сёньня пашырэньне цяжкае і рызыкаўнае, як правіла, яно заканчваецца звужэньнем, і таму народы павінны кампенсаваць інстынкт шырыні

пачуцьцём глыбіні, гэта азначае паглыбляцца ў гісторыю, каб даводзіць сваю сілу і значнасьць. Гэта сітуацыя, у якой апынуліся ўсе малыя народы, якім дарагі мір. На шчасьце, калі паглядзець на гісторыю чалавецтва, выявіцца, што кожны народ у той альбо іншай эпасе меў свой перыяд расьпіраньня і пашырэння, прынамсі нейкую адну патрыятычную разрадку, што дазваляе сёньня захоўваць пэўную – што праўда адносную – псіхічную раўнавагу чалавецтва. Бо пачуцьцё глыбіні дазваляе народам захоўваць годнасьць, не запускаячы інстынкт шырыні.

Я нават ня ведаю, як завуць тую азербайджанку. Імёны дзяўчын тут заўсёды маюць свой сэнс, бацькі надаюць значэньне выбару імені. Гульнара азначае кветка, Наргіз – гэта нарцыс, Бахар – гэта вясна, Айдын – гэта ясная. Імя Сэвіль атрымлівае дзяўчына, якую нехта любіць. Пасьля рэвалюцыі, кажа мне Валеры, дзяўчынкам пачалі даваць імёны, што ўслаўлялі сучасныя рэчы, якія даходзілі да вёскі. Так ёсьць дзяўчыны з імёнамі Трактар, Ліманад, Шафёр. Нейкі бацька, напэўна разьлічваючы на палёгі ў падатках, даў дачцэ імя Финотдел, што скарачана ад назвы фінансавай установы (Финансовый Отдел).

Дык вось з гэтай безіменнай для мяне азербайджанкай я стаю над мапай Азіі і гляджу, які вялікі быў Азербайджан. Такім чынам ён распасьціраўся ад Каўказа да Тэгерану і ад Каспійскага мора да Турцыі.

У мінулым Азербайджан быў хутчэй паняткам геаграфічным і культурным, чым юрыдычна-дзяржаўным. У рэчаіснасьці цэнтралізаванай дзяржавы Азербайджан ніколі не было, і гэтым яго гісторыя адрозьніваецца ад гісторыі Грузіі і Арменіі. Адрозьніваецца яшчэ і ў іншых момантах. Грузія і Арменія праз Чорнае мора і Анатолію падтрымлівалі кантакты са старажытнай Еўропай, а потым з Візантыяй. Адтуль яны прынялі хрысьціянства, якое на іх тэрыторыі супраціўлялася экспансіі ісламу. Уплыў Еўропы на Азербайджан ужо слабы, больш за тое – другасны. Паміж Еўропай і Азербайджанам узьнімаецца загарода Каўказу і Армянскага ўзвышша, на ўсходзе ж Азербайджан пераходзіць у нізіну, лёгка даступны, адкрыты.

Азербайджан – гэта перадпольле Цэнтральнай Азіі.

Рэлігія што панавала тут напачатку – гэта зараастрызм, а потым іслам, але калі я чытаю “Нарысы па гісторыі і філасофіі Азербайджану” Васьмі Аўтараў, мяне здзіўляе, колькі ератыкаў, адступнікаў, бязбожнікаў, сектантаў, іншаверцаў, містыкаў, пустэльнікаў і адшчапенцаў знаходзіла тут для сябе сховішча і амбон. Бо ёсьць тут матазыліты, батыніты, ізмаіліты, маздакі, маніхеі, а таксама манафізіты, шанавальнікі агню, бекташыты, нугдавіды, таксама суфіты, гураміты, чыстыя браты, апроч таго гуруфіты, якіх называюць містыкамі лічбы, сэרבэддары, кадырыты і суніты. Адносна цэнтральных асяродкаў Усходу, гэтая тэрыторыя павінна была разглядацца як глыбокая правінцыя, месца прытулку і ператрываньня, хоць не заўсёды гэта было праўдай: у 1417 годзе тут жыўцом здзіраюць скуру з ератычнага філосафа Імадэдзіна Нэзімі, а за некалькі гадоў перад гэтым ад рук мусульманскай інквізіцыі гіне правадыр гуруфітаў – Шыхабэдзін Фазлюльях Наімі Тэбрызі Азтэрабадзі аль-Гуруфі.

Вучні гэтага пакутніка, гуруфіты – містыкі лічбы, кабалісты і варажбіты – верылі, што пачатак сьвету зводзіцца да лічбаў 28 і 32. Пры дапамозе гэтых лічбаў можна растлумачыць таямніцу кожнай рэчы. У іх разуменьні Бог выказваўся праз прыгажосьць. Чым прыгажэйшы твор, тым большае праяўленьне ў ім Бога. Гэта было іх крытэрыем ацэнкі зьяваў.

Шукай Бога ў твары чалавечым.

Хаця мусульмане бачылі Бога ў тварах прыгожых жанчын.

Сусьветную славу меў паэт Азербайджану, які жыў у XII стагоддзі, Нізамі Ганджэві. Падобна, як і Кант, Нізамі ніколі не пакідаў свой родны горад. Гэта быў горад Ганджа, сучасны Кіравабад. Гегель казаў пра паэзію Нізамі, што яна “мяккая і салодкая”. “Начамі – піша Нізамі – я здабываю зьзяючыя перлы вершаў, спальваючы свой мозг у ста агнях”. Мудрая яго заўвага, што “прастора слова павінна быць вялізная”. Нізамі быў эпікам і філосафам, ён займаўся логікай, граматыкай, і нават касмагоніяй.

Прыгнятаемы з аднаго боку Турцыяй, а з другога Іранам, Азербайджан ня мог здабыць уласнай аўтаноміі. Што праўда, тут існавала шмат княстваў, але значнасьць іх была лакальная. Шмат стагоддзяў Азербайджан быў правінцыяй Ірану. У 1502-1736 гадах Іранам кіруе дынастыя Салавідаў, якая мае менавіта азербайджанскае паходжаньне. Пры гэтай дынастыі Іран перажывае часы росквіту. Азербайджанская мова аднак належыць не да іранскіх моваў, а да цюркскіх. Ня ўсе ўсьведамляюць, што цюркская група самая шматлікая моўная група ў былым Савецкім Саюзе. Узьбекі, татары, казахі, азербайджанцы, чувашы, туркмены, башкіры, кіргізы, якуты, далгане, каракалпакі, кумыкі, гагаузы, тувінцы, уйгуры, карачаеўцы, хакасы, чулымы, алтайцы, балкары, нагайцы, туркі, шорцы, караімы, крымскія жыды і тафалы – гавораць мовамі цюркскай групы. Узбек з татарам, кіргіз з башкірам і г.д. могуць размаўляць, кожны на сваёй мове, і добра разумецца.

Вечарам Нік-Нік загадвае мне лезьці высока на вежу. З вежы я ўбачу, як сьвецяцца Нафтавыя Камяні, а Нік-Нік сказаў, што я не магу паехаць, пакуль гэта не пабачу. Вежа стаіць на моры, мора чорнае, хоць называецца Касьпійскім, і я ўзьбіраюся да неба па сходах, якія трашчаць, бо яны з дошак, уся вежа зьбітая з дошак і высокая да зорак, вецер гойдае яе, як бадыльле, але яна стаіць, гнецца, не ламаецца, узьбіраюся па той вежы да неба, якое тут цёмнае, дакладна чорнае, як мора, уваходзім у смалу, ужо не хачу глядзець, ужо хацеў бы спыніцца, але чую, што Нік-Нік ідзе далей, я, такім чынам, таксама – у змрок, у прорву, у бездань. Усё становіцца нерэальным, бо ўжо нічога ня бачна, дакладней, бачу толькі кавалак дошкі, негабляванай, калматай, кавалак дрэва ўторкнуты ў неба, у цалкам выпадковым месцы, які вытыркаецца ў цемры, непраўдападобны, абстрактны. “Нік-Нік!” – крычу.

Бо, разумеецца, застаўся сам з той дошкай, у нейкай дзіўнай сітуацыі, хіба ўжо бязважкі, падвешаны ў няпэўным месцы, бо за той дошкай быў змрок, аніякага арыенціру, каб вызначыць свае каардынаты, аніводнага шанцу, каб прайсьці пару крокаў, запаліць, спакойна паразважаць, што далей, перш за ўсё, я ня ведаў, што зрабіць з дошкай, і так тырчаў у цемры дурны і недарэчны, пакуль не пачуў голас Нік-Ніка, недзе пада мной, у ніжэйшых абласьцях галактыкі. “Бачыш гэта?” – выдыхнуў Нік-Нік, якога я даўно згубіў з вачэй. Толькі цяпер я паглядзеў уніз, зрэшты з пачуцьцём вялікага страху, бо баюся вышыні.

Я ўбачыў горад.

Няма нічога дзіўнага ў тым, каб убачыць горад, нават вясковыя людзі знаёмыя з выглядам гораду, але я ўбачыў горад сярод чыстага мора, сярод

мора бурнага, хвалістага, вялізнага, ад таго гораду да бліжэйшай сушы было сто кіламетраў.

Я ўбачыў агні гораду, яго вуліцы, якія зьнікалі на мяжы далягляду, рух у цэнтры, відаць людзі выходзілі з кінатэатру, я сам быў напярэдадні на польскім фільме “Бумеранг”, у цэнтры мігцелі неоны, езьдзілі аўтобусы, ярка сьвяцілася кавярня, сьвяціліся вітрыны крамаў і вокны дамоў. У порце стаяў нейкі танкер, бо ёсьць тут таксама порт, нават два порты, таксама ёсьць лётнішча. Вельмі далёка было відаць сьвідравальныя вышкі, якія шумелі нібы вулей, што ледзьве можна было пачуць адтуль, на тых вышках працавала начная зьмена. Гэты горад насамрэч ніколі ня сьпіць, нават раніцай.

Унізе, пад сподам, пад горадам перакочвалася мора.

Мора хвалямі б’е ў шэрагі сталёных паляў, на каторых стаіць горад, уліваецца ў лабірынты металічных канструкцыяў, якія ўтрымліваюць над вадой вуліцы, плошчы і дамы. Але горад стаіць нерухома, упіраючыся ў магутныя слупы, моцна асаджаны ў марское дно. А нават яшчэ інакш: гэты горад які пабудаваны на вяршынях гор, толькі што горы тыя ляжаць пад вадой.

Ланцуг падводных гор злучае ўсходні і заходні берагі Каспійскага мора. Яны цягнуцца ад Баку да Краснаводска ў Туркменіі. У гэтых гарах, па ўсёй іх даўжыні, знаходзяцца багатыя радовішчы нафты і газу. Калі мора спакойнае, месцамі можна ўбачыць вяршыні падводнага ланцугу. З расколінаў, з-пад скал, тут і там выцякае нафта. Таму гэтыя скалы названыя Нафтавымі Камянямі, і ад гэтага далі назву гораду пабудаванаму пасярод мора.

Туркменія

Ашхабад, спакойны горад. Часам па вуліцы праедзе “Волга”. Часам восьлік зацокае капытамі па асфальце. На рускім рынку прадаюць гарачую гарбату. Адзін чайнік – 20 капеек. Але ці можна так вымяраць вартасьць гарбаты? Тут гарбата – гэта жыцьцё. Стары туркмен бярэ чайнік, налівае дзьве місачкі – адну сабе, другую падсоўвае белабрысаму малому. “Ну!”, – кажа хлопцу. “Ой, дзядзя – адказвае малы – увесь час паўтараю табе, што не гаворыцца «ну», толькі «на»”. Дзядзька сьмяецца, можа той самай думцы, якая і мне прыйшла да галавы: што яго ўжо нічому нельга навучыць. Такі туркмен, які дажыў да сівых валасоў, ведае ўсё. Яго галава поўная мудрасьці, яго вочы чыталі кнігу жыцьця. Калі ён атрымаў першага вярблюда, пазнаў смак багацьця. Калі ў яго здохла атара авец, пазнаў няшчасьце галечы. Бачыў высахлая студні, а ён ведае, што гэта распач, і бачыў студні з вадой, а ён ведае, што гэта радасьць. Ён ведае, што сонца прыносіць жыцьцё, але таксама ведае, што сонца прыносіць сьмерць, чаго не ўсьведамляе сабе ніводзін еўрапеец.

Ён ведае, што такое смага і што такое сыць.

Ён ведае, што калі сьпёка, трэба апрануцца цёпла, у халат і каракулеваю шапку, а не распранацца да скуры, як гэта робяць белыя. Апрануты чалавек думае, а распрануты – не. Голы чалавек можа ўчыніць любое глупства. Тыя, хто рабілі вялікія справы, заўсёды былі апранутыя. У Шумеры і Месапатаміі, у Самаркандзе і ў Багдадзе, нягледзячы на пекла сьпякоты,

людзі хадзілі апранутыя. Там узьніклі вялікія цывілізацыі, якіх ня ведала Аўстралія, ні Экватарыяльная Афрыка, дзе ходзяць пад сонцам голымі. У гэтым можна пераканацца, чытаючы гісторыю сьвету.

Можа, той стары ведае адказ на вялікае пытаньне Шэкспіра.

Ён бачыў пустыні і бачыў аазісы, гэта азначае, што ён бачыў увесь сьвет, які ўрэшце рэшт зводзіцца да гэтага адзінага падзелу. На сьвет прыходзіць усё больш людзей, у аазісах робіцца цесна, нават у вялікім аазісе Еўропы, не ўлічваючы аазісу Гангу, аазісу Нілу. Ці чалавецтва, якое нарадзілася ў пустынях, пра што гавораць усе сьведчаньні, ня будзе вымушана вярнуцца туды, дзе яго калыска? І тады да каго прыйдзе па параду той спацелы мяшчанін са сваім перагрэтым “Фіятам”, са сваёй лядоўняй, якую ня будзе дзе падключыць? Ці не пачне шукаць туркмена з сівой барадой, туарэга ахутанага цюрбанам? Яны ведаюць, дзе студні, гэта азначае, што яны ведаюць таямніцу вытрываньня і выратаваньня. Іх веды, пазбаўленыя схаластыкі і дактрынерства, вялікія, бо яны служаць жыцьцю. У Еўропе маюць звычай пісаць пра людзей пустыні, што яны адсталыя, нават вельмі адсталыя. Ніхто ня думае, што так нельга меркаваць пра людзей, якія здолелі перажыць тысячагоддзі ў найстрашнейшых для чалавека ўмовах, ствараючы пры гэтым вельмі каштоўны, таму што практычны, тып культуры, які дазваляе цэлым народам існаваць і разьвівацца, у той час калі шмат аселых цывілізацый заняпалі і зьніклі з зямлі назаўсёды.

Некаторыя думаюць, што чалавек ішоў у пустыню ад галечы, бо ня меў іншага выйсьця. Але было якраз наадварот. У Туркменіі ў пустыню маглі ісьці тыя, хто меў статкі, гэта значыць багацейшыя, качаваньне было прывілеем заможных. “Побыт у пустыні – кажа прафесар Габрыэль – гэта гонар, гэта выбраная мясцовасьць”. Для качэўніка пераход да аселага жыцьця заўсёды быў крайняй неабходнасьцю, свайго роду жыцьцёвай паразай, дэградацыяй. Жыць асела качэўніка можна прымусіць толькі сілай, пад эканамічным альбо палітычным ціскам. Ён ня ведае цаны, якую можна заплаціць за свабоду, якую дае пустыня.

Ці можна сабе ўявіць чалавечую цывілізацыю без таго ўнёску, які зрабілі ў яе качэўнікі? Возьмем Залатую Арду і дзяржаву Цімурыдаў. Гэта былі самыя вялікія імперыі сярэднявечча. Самы доўгі эпас сусьветнай літаратуры, які называецца “Манас” і налічвае 40 тамоў, гэта нацыянальная эпопея качавага народу – кіргізаў. Возьмем росквіт індыйскага мастацтва пад кіраваньнем качавай дынастыі Вялікага Магола. Трэба назваць такую зьяву як іслам, які трынаццаць стагоддзяў уплывае на гісторыю сьвету і ўвесь час зьяўляецца рэлігіяй у стане экспансіі, маючы вызнаўцаў на вялікай прасторы планеты, ад Сенегалу да Інданезіі, ад Манголіі да Занзібару.

Але, перадусім, качэўнікі, цягам тысячагоддзяў, што ня ведалі самалётаў, а яшчэ раней ня ведалі параходаў, былі тым адзіным народам, які авалодаў цудоўным і небясьпечным мастацтвам пераадольваньня мёртвых прастораў. Самім фактам сваіх сталых вандровак яны стваралі першую ў гісторыі сапраўды сусьветную сістэму mass-communications, пераносячы ад гораду да гораду, з кантыненту на кантынент, з аднаго краю на другі ня толькі золата, карані і фінікі, але кніжкі і лісты, палітычныя весткі і даклады аб адкрыцьцях, арыгіналы і копіі вялікіх твораў думкі і ўяўленьняў, што ў тыя часы маланаселенасьці і ізаляцыі дазваляла абменьвацца дасягненьнямі, разьвіваць культуру.

Каля таго месца, дзе туркмен, хлопец і я п'ем гарбату, стаіць гандлярка з клункам кветак. "Гражданкі – заклікае – не забывайце роз". Ашхабадскія ружы цяжкія, самлелыя. Ніхто не купляе кветак, у гэты час рынак пусты, гэта поўдзень у пустыні. Ашхабад, прывалены спёкай, ляжыць на сонцы здранцьвелы, маўклівы. Ад таго месца да майго гатэлю сто метраў. Ад таго месца да іранскай граніцы – гадзіна язды. А да Масквы далёка – 4300 кіламетраў, да Варшавы больш за пяць тысячаў. У 1935 годзе група туркменаў выправілася на конях у Маскву. Ехалі дзень за днём каля трох месяцаў, 83 дні, і гэты рэкорд быў запісаны ў "Гісторыі Туркменскай ССР".

На рынку ёсьць прадаўцы гародніны, то бок калгасьнікі, якія прадаюць плён сваіх агародаў і ўчасткаў, прадаўцы лекаў, якія тут можна набыць на латках, нацыяналізаваныя букіністы і цырульнікі. Шмат цырульнікаў, але толькі мужчынскіх. Туркменкі заплятаюць косы, для гэтага цырульнік непатрэбны. Ёсьць прадавец алоўкаў і сшыткаў, фантастычна мокры, паліты, абцякаючы, нібыта без перапынку стаяў пад душам. "Узбек! – кліча ён прадаўца гарбаты – дай чаю!" І пампе гарачы напой, міска за міскай. "Граждане – крычыць праз момант – павышайце культуру! Покупайте тетради! Покупайте тетради!"

Увесь рынак пакрыты асфальтам, вуліцы таксама пакрыты асфальтам. Па вуліцах ходзяць тралейбусы, разагрэтыя як мартэны. Вуліцы паабпал абсаджаныя дрэвамі, шмат траўнікаў і кветак, тут заўважаеш вялікі клопат пра зеляніну, горад дагледжаны, чысты і памыты. Дрэвы даюць цень, але выконваюць таксама іншую, псіхалагічную функцыю. Присутнасць зеляніны ўлагоджвае пакутлівае пачуцьцё клаўстрафобіі, боязі закрытай прасторы, якую зазнае жыхар аазісу. Асёлы чалавек баіцца пустыні, пустыня працінае яго жахам. Між тым дастаткова дайсьці да мяжы горада, часта дастаткова дайсьці да канца свайго падворка – навокал пустыня. Пустыня ўрываецца ў горад, засыпае плошчы і вуліцы. Я быў у Нуакшоце які ляжыць у Сахары, дзе рэгулярна прыбіраюцца нанесеныя на асфальт завалы пяску, так як у нас зімой прыбіраецца з вуліц сьнег. У аазісу Атар бачыў сялянаў, усе намаганьні якіх зводзяцца да таго каб адкопчаць фінікавыя пальмы, якія засыпаюцца пустыняй па самыя вяршыні. Пустыня атакуе дамы, таму яны ня маюць вокнаў, або вокны раз і назаўсёды зачыненыя. У тым клімаце! Аднак жа такім чынам чалавек бароніцца ад пылу, які зьнішчае памяшканьне, запасы, маёмасьць.

Дрэвы ствараюць заспакаяльнае ўражаньне, што аазіс – гэта не маленькая выспа, якая увесь час атакуецца стыхіяй пустыні, але што гэта кавалак вялікай зямлі прыхільнай да людзей і расьлінаў.

Ашхабад – горад двойчы малады. Ён пачаў узьнікаць толькі ў 1881 годзе, калі расейскія войскі, пасьяля таго як зламалі супраціў туркменаў, пабудавалі тут ваенны форт. Форт пачаў абрасаць вулкі, узьнікла мястэчка. У 1948 годзе, падчас землятрус, аднаго з самых цяжкіх у сучаснай гісторыі, за 15 секундаў горад зьнік з паверхні зямлі. "Раней былі адны могілкі, — узгадвае Міша, — а пасьяля землятрус — шаснаццаць". З усяго гораду не разбураным застаўся помнік Леніну.

Ашхабад, які я бачу сёньня, гэта горад, што ўзьнік пасьяля бедства, уласна кажучы ад падмуркаў. Аматару даўніны тут няма чаго глядзець.

Рашыд паказаў мне на мапе, дзе цёк Узбой.

Узбой браў воды з Амудар'і, перасякаў пустыню Каракум і ўпадаў у Кась-

пійскае мора. Гэта была прыгожая рака, сказаў Рашыд, доўгая як Сена. Тая рака памерла, сказаў Рашыд, а яе сьмерць стала пачаткам вайны. Ён дадаў, што гісторыю Узбою дасьледваў археолаг Юсупаў. На яго думку, рака зьявілася ў пустыні раптоўна і адносна нядаўна, можа пяць тысяч гадоў таму. Разам з вадой пацягнуліся ў пустыню рыбы і птушкі. Потым прыйшлі людзі. Тыя людзі належалі да плямёнаў Алі-ілі, Хізр і Ціведжы. Туркмены падзяляліся ў той час на 110 плямёнаў, а можа нават і больш. Людзі Алі-ілі, Хізр і Ціведжы падзялілі Узбой на тры адрэзкі, кожнаму племені прыпала адна трэцяя даўжыні ракі. Берагі Узбою пераўтварыліся ў квітнеючы шматлюдны аазіс. Узніклі пасяленьні і гандлёвыя цэнтры, сады і плантацыі. У самым сэрцы пустыні зрабілася ажыўлена і шумна. Вось што можа зрабіць вада. Вада – гэта пачатак усяго. Гэта першы пажытак. Гэта кроў зямлі. Людзі ўяўлялі ваду малючы тры хвалістыя рыскі. Над рыскамі малявалі рыб. Рыба была сімвалам шчасьця. Тры рыскі плюс рыба азначала – жыцьцё.

Па рацэ плавалі купецкія чаўны. Сюдой ішоў тавар з Індыі да Анатоліі, з Харэзму да Персіі. Узбой ведалі па ўсім сьвеце. У тых краінах, дзе былі пісьменныя людзі, на гэтыя тэмы захаваліся розныя згадкі. Ёсьць згадкі ў грэкаў і персаў, а таксама згадкі ў арабаў. На берагах Узбою стаялі гасьцінныя каравансарай, дзе весьляры маглі адпачыць, атрымаць начлег і страву. У Доў-Кала, Орта-Кую і Талайхане былі базары, кожны мог там купіць тавар высокай экспартнай якасьці.

Людзі Узбою ўшаноўвалі сьвятыя камяні. Гэта тыпова для жыхароў пустыняў, якія ўшаноўваюць усё, што маюць пад рукой – камяні, цясьніны, студні і дрэвы. Там, дзе ляжаць сьвятыя камені, нельга было ваяваць. Камень ратаваў ад сьмерці. У ім захоўвалася сканцэнтраваная сіла, закрытая ў вечнай форме, дадзенай аднойчы і назаўжды. Цалаваньне камяня давала людзям амаль пачуцьцёвыя ўцехі. Рашыд гаворыць мне, каб я зьвярнуў увагу на гэты фрагмент тэксту “Падарожжа”, дзе Абу Абд Аллаг Магамэд ібн Абд Аллаг ібн Магамэд ібн Ібрагім аль-Лаваци ат-Танджы, вядомы як Ібн Батута, а ў краінах Усходу пад імем Шамс ад-Дзіна, піша, што “вусны адчуваюць невымерную слодыч пры цалаваньні камяня, так што хочацца цалаваць яго бясконца”. Для людзей Узбою камень быў божай істотай.

Думка чалавека ў той час круцілася вакол такой справы як разьмеркаваньне вады. Мы можам даказаць гэта прымяняючы методыку дэдукцыі. Яшчэ пасля рэвалюцыі, пакуль не было рэформы, падзел вады для туркмена быў здарэньнем такім жа важным як пачатак вайны, альбо заключэньне міру. Уласна ад гэтага залежала ўсё. Вада падавалася на палі каналамі, якія завуцца арыкі. Разьмеркаваньне вады адбывалася пры галоўным арыку. Калі вясна была добрая, разьмеркаваньне вады было сьвятам. Але добрыя вёсны тут бываюць рэдка. Цягам усяго году тут можа выпасьць столькі ападкаў, колькі ў Еўропе прыносіць адзін дождж. А можа быць і так, што ўсе гадавыя ападкі выльюцца з неба за два дні, а потым — толькі сухмень. Тады разьмеркаваньне вады пераўтваралася ў вайну. Па абодва бакі арыкаў цягнуцца могілкі, на дне каналаў ляжаць чалавечыя косткі.

Багацеі мелі вялікія арыкі, а бедныя – малыя. Бедны стараўся цішком прыадчыніць застаўку, каб прапусьціць да свайго арыку больш вады. Багатыр выкараняў падобныя выпадкі. Такі выгляд мела класавая барацьба. Вада была прадметам спекуляцыі, была таварам на чорным рынку. Існа-

вала водная біржа, водная хоса, водны крах. Людзі ўзбагачаліся на вадзе, ці гублялі ўсё майно. У той час узьніклі розныя звычаі, якія былі зьнішчаны толькі рэвалюцыяй. Жанчына ня мела права ўдзельнічаць у падзеле вады. Ваду атрымлівалі толькі жанатыя мужчыны. Бацька, у якога нараджаўся хлопец, жаніў немаўля з дарослай дзяўчынай. Немаўля, як жанатае, атрымлівала сваю долю вады, гэта быў шлях узбагачэньня тых людзей, у каго нараджалася шмат хлопцаў. Толькі ў 1925 годзе I Зьезд Саветаў Туркменіі ўхваліў рэвалюцыйны дэкрэт, які забараняў жаніць немаўлят і прызнаў права жанчын на ваду.

Кожны намагаўся жыць як мага бліжэй да Узбою. Рака несла ваду, несла жыцьцё. Уздоўж берагоў праходзілі шляхі караванаў. У водах Узбою Армія Чынгісхана купала коней. Сюды дабіраліся купцы Самарканду і Ямуты – гандляры нявольнікамі.

Агонія ракі, сказаў Рашыд, пачалася чатырыста гадоў таму. Рака, якая раптам зьявілася ў пустыні, зараз пачала хутка зьнікаць. Узбой стварыў цывілізацыю ў самым цэнтры пустыні, карміў тры племені, злучаў Захад з Усходам, на берагах Узбою ўзьніклі дзясяткі гарадоў і паселішчаў, якія адкапаў Юсупаў. Цяпер раку паглыналі пяскі. Яе энергія пачала слабець, яе плынь страціла сілу. Невядома, хто заўважыў гэта першым. Алі-ілі, Хізір і Ціведжы зьбіраліся на беразе, каб глядзець, як сыходзіць рака, крыніца жыцьця, яны сядзелі і глядзелі, бо людзі любяць прыглядацца да свайго няшчасьця. Узровень вады спадаў кожны дзень, перад людзьмі адкрывалася прорва. Класавая барацьба вакол адкрываньня і закрываньня заставак страціла ўсялякі сэнс. Ня мела значэньня, хто які арык мае – ніводзін арык ня меў вады. Людзі бегалі да мулаў, бегалі да ішанаў, хапаліся за кожны камень, які сустракалі. Нічога не дапамагала. Высыхалі палі і сохлі дрэвы. За мех вады можна было купіць каракулеваю авечку. Караваны, якія перад гэтым затрымліваліся то тут, то там, цяпер пасьпешліва прабягалі, нібыта гэтую зямлю наведала эпідэмія. Пусьцелі базары, купцы зачынялі свае крамкі.

Юсупаў, які рабіў раскопкі ў аазісах Узбою, сьцьвярджаў, што сярод знойдзеных там рэчаў пануе вялікі непарадак. Людзі пакідалі ўсё, што мелі. Дзеці пакідалі цацкі, жанчыны пакідалі посуд. Напэўна іх ахапіла паніка, істэрыя, страх. Мабыць, навокал хадзілі самыя фантастычныя чуткі. Магчыма зьявіліся прарокі і варажбіты. Людзі адчувалі, як сьціскаецца абруч пустыні, на парогах іх дамоў сьпяваў пясок.

Пачаўся вялікі зыход. Людзі племені Алі-ілі, племені Хізір і Ціведжы (апошніх яшчэ называлі паганятымі вярблюдаў) рушылі на поўдзень, бо ў той час усеагульную славу мелі паўднёвыя аазісы Мары і Тэджэн. Выгнаньнікі ішлі праз пустыню Каракум, што азначае Чорныя Пяскі, найбольшую пустыню Туркменіі і ўсёй Сярэдняй Азіі. За плячыма была мёртвая рака, якая ляжала сярод пяскоў, як разьбіты збан. Пясок засыпаў арыкі, палі і дамы.

Рашыд кажа, што плямёны мёртвай ракі натрапілі на супраціў насельнікаў паўднёвых аазісаў. Там жылі плямёны Тэке і Сарык. Усе яны былі туркменамі – і прыхадні, і тутэйшыя, – гэта быў адзін народ, які разьдзірала барацьба за ваду. Рашыд гаворыць, што ў аазісах пануе ідэальная прапорцыя паміж колькасьцю вады і жыхароў, і таму аазіс ня можа прыняць новых людзей. Аазіс можа прыняць госьця, можа прыняць купца, але ня можа прыняць цэлае племя, бо гэта адразу парушыць яго баланс, ад якога

залежыць усё існаваньне. Таму паміж пустыняй і аззісам павінна цягнуцца вайна. Чалавек тут пастаўлены ў больш катэгарычную сітуацыю, чым яго брат, які жыве ва ўмераным поясе, і таму прычыны войнаў тут больш глыбокія і, хацелася б сказаць, больш чалавечныя, чым у Еўропе, дзе гісторыя ведае войны, якія пачыналіся з-за такіх нязначных прычынаў, як абраза прэстыжу, дынастычных спрэчкі, альбо манія перасьледваньня таго, хто ўладарыць. У пустыне прычынай вайны зьяўляецца прага да жыцьця, чалавек адразу нараджаецца ўблытаны ў гэтую супярэчнасьць, і ў гэтым палягае драма. Таму туркмены ніколі ня ведалі адзінства, іх падзяляў пусты арык.

Сьмерць Узбою, якая выгнала на поўдзень плямёны мёртвай ракі, дала пачатак братазайчыым войнам туркменаў. Яны цягнуліся стагоддзямі, ажно да нашых часоў. Здараліся таксама яшчэ і пасьля рэвалюцыі, хоць тыя пасьлярэвалюцыйныя войны былі ўжо больш палітызаванымі. Рашыд сказаў, што цяпер ваду дзеліць міністэрства. Сказаў, што ў 1954 годзе ў Басаг прыехалі бульдозеры. Басаг знаходзіцца ў Туркменіі, на рацэ Амудар'я, недалёка ад граніцы з Афганістанам. З гэтага месца пачалі капаць канал. Такім чынам рака, якая аднойчы сама зьявілася і зьнікла, ізноў была прыведзена ў пустыню чалавекам. Вось як павярнулася гісторыя. Падобна, як і некалі, разам з вадой на пустыню пацягнуліся рыбы і птушкі. Берагі каналу пераўтварыліся ў квітнеючы і населены аззіс. Канал цяпер мае васемсот кіламетраў, і будзе яшчэ даўжэйшы ў два разы, і дойдзе да Каспійскага мора, як некалі Узбой.

Вада ў канале салодкая, сказаў Рашыд. Набраў збанок і даў мне папіць. Вада была халодная і смачная. Пантон калыхаўся каля берагу, вакол была пустыня. На гэтым пантоне, у вялікай каюце, абклеенай здымкамі актораў і распранутых мадэлей, жыла брыгада Яраслава Шчавей, чатыры ўкраінцы. Рашыд і я былі іх гасьцямі, зрэшты выпадкова, бо ў нас сапсавалася маторка і мы мусілі спыніцца. Брыгада капае рукаў каналу, каб вада магла дайсьці да калгасу. Вялізныя грузавікі, з коламі ў рост чалавека, возяць зямлю з месца на месца. На кучы пяску стаіць яснавокая дзяўчына, якая запісвае кіроўцам рэйсы. А як запісвае? А так, каб у іх была выкананая норма. Завуць яе Паліна, і яна прыехала сюды аднекуль з-пад Харкава. Калі кіроўца сімпатычны, Паліна паставіць яму столькі рысак, што ён стане перадавіком. Калі робіцца вельмі гарача, Паліна адкладвае сшытак, скача ў канал, плыве на другі бераг, вяртаецца і зноў ставіць рыскі. Шчавей гоніць Паліну, каб смажыла рыбу. Сам паслаў адзін з тых велізарных грузавікоў некуды далёка, у калгас, за водкай. Зрабілі нам шчодры прыём. Ад'язджалі мы вечарам. Агні вадаплаваў адбіваліся на вадзе каналу.

Вяртаньне ў Мары і астатні дзень у Туркменіі. Мары – гэта сталіца аззісу Мургаб і другое места пасьля Ашхабаду, налічвае 60 тысячаў жыхароў. Насельніцтва Туркменіі (менш чым 2 мільёны) жыве ў пяці аззісах, рэшта рэспублікі, дзевяноста адсоткаў паверхні – пустыня. Цэнтр Мары стары, аднапавярховы, пафарбаваны ў блакітны і жоўты колеры. Некалі тут былі сотні ўзьбецкіх, расейскіх і армянскіх лавачак, цяпер яны нацыяналізаваныя альбо пераўтвораныя ў майстэрні і склады. Гарача, душна, у палове дня робіцца змрочна. З пустыні насоўваецца пясчаная бура. Рэзкі вецер і аблогі пылу, якія запаўняюць усю прастору паміж небам і зямлёй. Пыл асьляпляе і душыць, няма чым дыхаць. Жыцьцё замірае, спыняюцца машыны. Цяпер Паліна і Шчавей, Ада і тыя дзяўчыны,

што апранутыя нібы ў оперу, хаваюцца па кутах, забіваюцца ў шчыліны, нацягваюць на голавы прасьціны, коўдры, хто што мае пад рукой, каб не задыхнуцца, пясчаная бура засыпае, патоп залівае людзей і статкі (у пустыні бываюць патыпы!), а пыльная віхура цісьне, душыць, забівае рот насмерць. Той пыл, тыя крупінкі (гэта камень змолаты ў пыл ветрам і вадой), якія вісяць у паветры, нагваюцца ў сонцы, так узнікае сухая імгла, жах усіх людзей пустыні, сухая і гарачая імгла, клубы распаленай нібы вугаль, крошкі, гэта тое, чым пустыня загадвае дышаць у момант свайго гневу. Я ў гатэлі, у сваім пакоі, няма сьвятла, перш-наперш няма вады, вецер мусіў пазрываць правады, пясок пазабіваў трубы, у мяне яшчэ ёсьць глыток цёплай вадкасьці ў збанку, але што будзе потым? Горад ня мае вады, тэлефоны абарваныя, дзейнічае толькі радыёсувязь. Я ляжу на ложку, але ўсё мокрае, запыленае, падушка грэе, што тая печ. У пустыні, падчас буры, людзей спасьцігае воднае шаленства, раптам выпіваюць увесь свой запас вады, прагна, бяздумна, гэта менавіта від шаленства, бо п'юць не таму, што ў гэты момант іх мучыць смага, п'юць ад страху, апантаныя думкай, што вады больш ня будзе, п'юць, каб апярэдзіць удар. Вымерлыя вуліцы, цішыня ў гатэлі, пусты калідор, я сыходжу ўніз. Пусты рэстаран. Буфетчыца сядзіць, глядзіць у вакно. З вуліцы ўваходзіць расеец, запылены, вецер выцягнуў яму кашулю наверх, на галаве цёплая аблавуха завязаная пад падбародкам. “Дайце дзьвесьце грамаў”, зьвяртаецца ён да буфетчыцы. Яна ўзьнімаецца, налівае яму шклянку. Ён выпівае гэта і выдае з сябе такое ахххххххх! “Цяпер будзе лепш”, – кажа, і з гэтым агнём усярэдзіне выходзіць на вуліцу – у агонь пустыні. Нейкі момант буфетчыца праводзіць яго позіркам. “Наш чалавек, — адгукаецца, — такі ўсё вытрымае”. Потым глядзіць на мяне, ласкава, але крышку з іроніяй, і моўчкі падае мне бутэльку ліманаду.

Таджыкістан

Мы едзем у калгас “Камінтэрн”. Калгас знаходзіцца побач з Душанбэ і ахоплівае пятнаццаць вёсак. Гэта вялікі калгас, але бываюць і большыя.

Дырэктар “Камінтэрну” завуць Абдулкарын Шарыпаў. Грувасткі, вялізны мужчына без нагі. Нагу страціў на вайне, абараняючы Украіну. Быў паранены нямецкім асколкам, забралі яго ў шпіталь, адтуль вярнуўся дадому. Немца ня бачыў ніколі, ні на вайне, ні потым.

Шарыпаў ня можа хадзіць і паўсюль возіць нас дырэктарскім газікам. Па дарозе ён распавядае, што можа мець калгасьнік: тры каровы, дванаццаць бараноў, а аслоў і коней – колькі хоча. Добры баран каштуе 150 рублёў, новы дом каштуе пятнаццаць бараноў. Апроч жывёлагадоўлі апрацоўваюць зямлю. Зьбіраюць восем цэнтнераў пшаніцы з гектара. Ня трэба зьдзіўляцца, што так мала – палі знаходзяцца высока ў гарах, жніво доўжыцца некалькі месяцаў, бо палі ляжаць на рознай вышыні, нізкія палі высьпяваюць рана, а высокія – позна. Так па ўсім Таджыкістане, дзе сеюць і зьбіраюць ураджай круглы год. У чэрвені ў даліне Вахша ўжо ідзе жніво, а ў Паміры сяляне толькі выходзяць сеяць. У гэтую пару ў Ленінабадзе ўжо даспяваюць абрыкосы, а ў Ісфары абрыкос толькі расцьвітае.

Праязджаем праз вёску. Таджыцкія жанчыны прыпыняюцца, адварочваюцца сьпіноў да машыны і рукой засланяюць твар. Рэвалюцыя вызва-

ліла гэтыя твары ад заслоны, кабеты зьнялі паранджу, але рэфлекс застаўся. У душанбінскім універсітэце я пазнаёміўся з Рахат Набіевай, першай таджыцкай жанчынай, якая ў 1963 годзе атрымала навуковае званьне. Тэмай яе працы была барацьба за адмену паранджы. Гэтая барацьба каштавала шматлікіх ахвяраў. Загінулі сотні жанчын, якія адкрылі твар. Басмачы здзяйснялі над такімі жанчынамі публічныя сьмяротныя пакараньні. Цікава, што той самы чалавек, прырода якога па сваёй сутнасьці такая падобная і нязьменная, у розных шыротах стварае такія супярэчлівыя звычаі. Бо ў адных цывілізацыях мужчыны імкнуцца як мага больш адкрыць твар сваёй жанчыны, а ў іншых – як мага больш закрыць.

Шарыпаў завёз нас у канец вёскі, у цень раскідзістага чынару. Тут Шарыпаў наладзіў прыём. Былі чарэшні, абрыкосы і яблыкі. Вялікія місы мясных страваў, што дыміліся. Копы пшанічных аладак. Нейкія супы, нацыянальныя стравы, салаты. Горы ўсялякай ежы. Скрыні гарэлкі. Шарыпаў ухіляўся ад выпіўкі, казаў што мусульманам піць нельга. Урэшце, аднак, нешта выпіў. Потым узьняўся, распрануўся, адшпіліў пратэз і ўлез у ручайну, якая працякала побач. Сяляне ўзіраліся ў голага дырэктара. “Што ён робіць?” – спытаў я. “Зьніжае сабе ціск”, — адказаў нехта.

Банкет працягваўся далей без дырэктара. Сабралася шмат таджыкаў. Адзін з іх пачаў нешта распавядаць, усе выбухалі рогатам. Я запытаўся, пра што яны гавораць. Тады настаўнік пераказаў мне гісторыю маладога таджыка, які вярнуўся з вайны ў калгас “Камінтэрн”. Малады таджык вярнуўся з вайны і забыўся сваёй мовы. Да ўсіх зьвяртаўся па-расейску. У вёсцы мала хто ведаў расейскую мову. Усе размаўляюць па-таджыцку. “Гавары па-таджыцку”, — сказаў яму бацька, але малады таджык рабіў выгляд, што не разумее, чаго бацька хоча. Да хаты гэтага бацькі пачалі сыходзіцца людзі, кожны хацеў паглядзець, як выглядае таджык, які забыўся сваёй мовы. Спачатку прыйшлі суседзі, а потым і ўся вёска. Натоп стаяў і прыглядаўся да маладога таджыка, які вярнуўся з вайны. Нехта засьмяяўся, і ўсе пачалі сьмяяцца. Сьмяялася ўся вёска, уся вёска гула ад сьмеху, людзі трымаліся за жываты, валіліся на зямлю. Урэшце малады таджык ня вытрымаў, выйшаў з хаты і крыкнуў людзям: “Досыць!” Крыкнуў па-таджыцку і потым сам пачаў сьмяяцца. У той дзень малады таджык успомніў сваю мову, у вёсцы зарэзалі барана і ўсе банкетавалі цэлы вечар.

“Добра ведаць расейскую мову, — скончыў настаўнік, — але таджык таксама павінен ведаць і сваю мову”. Мы выпілі тост за ўсе мовы сьвету.

Ранкам я адлятаў у Кіргізію. Туран завёз мяне на аэрадром. Кожная старана сьвету – гэта іншы краявід. На поўначы - лагодныя зялёныя пагоркі, на поўдні – высокія сьнежныя горы. На ўсходзе –пустынныя, выпаленыя сонцам горы. І ўрэшце – пагружаны ў зеляніну Душанбэ. За сьнежнымі гарамі – Індыя, за пустыннымі гарамі – Кітай.

Кіргізія

Вечар я правёў у юрце Джумаля Сманавы, у Цянь-Шане, у даліне Сусамыру, якая знаходзіцца на адлегласьці 200 кіламетраў ад Фрунзэ. Джумаль пасьвіць чараду авечак калгасу Панфілава, а паколькі ён вылучыўся на працы, дэкрэтам ураду яму быў нададзены тытул “Выдатны Пастух

Кіргізкай ССР". Чарада, якую пасьвіць Джумаль, налічвае 600 авечак. Калі распытаць дакладна, высветліцца, што ў гэтай калгаснай чарадзе толькі палова авечак калгасныя. Рэшта – гэта авечкі Джумалья, яго брата, яго дзядзькі, яго суседа і г.д. Джумаль скончыў 7 класаў, яму 41 год і ў яго дзевяць дзяцей. Тут паўсюль сем'і шматлікія, шматдзетныя. Усё лета Джумаль праводзіць у сваёй юрце, на зіму ён вяртаецца ў калгас. У юрце ён жыве з жонкай, з іншымі пастухамі і з вялікай грамадой сваіх і чужых дзяцей. Гасьціннасьць гэтых людзей небывалая, да майго прыезду, зрэшты гэтым разам цалкам выпадковага, Джумаль зарэзаў барана і зладзіў вячэру. Уся юрта напоўнілася людзьмі якія, апавешчаныя конным пасланцам, сабраліся з іншых пашаў. Мы сядзелі на кукішках на лямцу, абгрызаючы барановыя косткі і п'ючы гарэлку. У піцьці гарэлкі кіргізы пераўзыходзяць расейцаў, ня кажучы ўжо пра палякаў. Таксама п'юць і жанчыны. Як правіла, падчас банкету яны знаходзяцца па-за юртай. Гаспадар налівае шклянку сталічнай і называе імя жанчыны. Яна ўваходзіць, прысядае і адным духам куляе ўсю шклянку. Потым моўчкі, без закускі, устае і зьнікае ў цемры.

Падчас банкету госьцю падаюць на талерцы прыгатаваную галаву барана. Госьць павінен зьесьці мозг. Потым павінен выдзеўбсьці і зьесьці вока. Трэба помніць, што вока барана вялікае, як сьліўка. Другое вока зьядае гаспадар. Такім чынам завязваюцца братэрскія сувязі. Гэта досьвед, які надоўга застаецца ў памяці.

Узьбекістан

Эркін сказаў, што мае справы ў горадзе і пайшоў, а я застаўся сам у крэпасьці эміра Бухары. У крэпасьці зрабілі музей. Тут можна ўбачыць залатыя плашчы эміра, нож ката, сьпілены настолькі, што ад ляза мала што засталася. Старыя амерыканкі бегаюць па дзядзінцу, па спальні эміра, фатаграфуюць, заглядваюць у глыб лёхаў. Яны ўзрушаны плашчом, выглядам нажа. "А цяпер паглядзіце", — гаворыць настаўніца школьнай экскурсіі. Натоп дзяцей прапіхваецца да закратаваных казематаў. Унутры, у паўзмроку, відаць фігуры вязьняў эміра. Адна фігура вісіць на вярочцы, другая сьцякае крывёю. Некалькі фігур сядзяць на зямлі, прыкутыя ланцугамі да сьцяны. Пані тлумачыць, якім жажлівым уладаром быў эмір, і што ўсё гэта разам – гэтая крэпасць, гэтыя плашчы, той на шыбеніцы – называецца феадалізм.

Быў поўдзень, я выйшаў з крэпасьці на вялікі запалены пляц, насупраць была чайхана. У гэты час чайханы запоўнены ўзьбекамі. Яны сядзяць на кукішках, у каляровых цюбцайках на галовах, п'юць зялёную гарбату. П'юць так гадзінамі, часта ўвесь дзень. Прыёмнае гэтае жыцьцё, якое праводзяць яны ў ценю дрэва, на дываніку, сярод блізкіх прыяцеляў. Я сеў на траве і замовіў імбрык. З аднаго боку быў від на крэпасць, такую вялікую, як Вавель, толькі што зробленую з гліны. Але з другога боку меў від яшчэ лепшы.

З другога боку стаяў цудоўны мячэт.

Той мячэт прыцягнуў маю ўвагу, бо быў зроблены з дрэва, што незвычайна рэдкі выпадак у мусульманскай архітэктуры, матэрыялам якой зьяўляюцца камень і гліна. Да ўсяго гэтага, сярод сьпякотнай і здранцьвела

цішыні пустыннага поўдня было чутна, што ў мячэце нешта грукае. Я адставіў імбрык і пайшоў даведацца ў чым рэч.

Грукалі бильярдныя кулі.

Той мячэт называецца Бола-Хаўз. Гэта ўнікальны помнік архітэктуры Сярэдняй Азіі XVIII стагоддзя, уласна адзіны, які ацалеў з таго перыяду. Партал і сьцены Бола-Хаўзу аздабляе драўляны арнамент, прыгажосць і дакладнасць якога ня маюць сабе роўных. Гэта павінна захапляць кожнага.

Зазірнуў у сярэдзіну. Там было шэсьць зялёных сталоў, каля кожнага стала маладыя хлопцы з раскудлачанымі сьветлымі чупрынамі ігралі ў бильярд. Натоп заўзятараў падахвочваў спаборнікаў. Зьняць стол каштуе 80 капеек за гадзіну, гэта танна, жадаючых шмат, перад уваходам стаіць чарга. Мне не хацелася стаяць у чарзе, праз гэта я ня мог добра агледзець сярэдзіну і вярнуўся ў чайхану.

Асьляпляльнае сонца падала на пляц. Па пляцы блукалі сабакі. З крэпасьці выходзілі экскурсіі, спачатку амерыканкі, потым дзеці. У мячэце грукалі кулі, хлопцы пакрыквалі. Паміж крэпасцю, пераўтворанай у музей, і мячэтам, пераўтвораным у бильярдную залу, сядзелі ўзьбекі і пілі гарбату. Сядзелі моўчкі, павернутыя тварамі да мячэту, бо так загадвае звычай продкаў. У маўклівай прысутнасьці гэтых людзей была нейкая годнасьць і, нягледзячы на шэрыя халаты, яны выглядалі вельмі годна. У мяне было жаданьне падысьці і паціснуць ім рукі. Хацелася неяк выказаць ім сваю пашану, але я ня ведаў, як гэта зрабіць. У гэтых людзях, у іх паводзінах, у іх мудрым супакоі было нешта такое, што абуджала ў гэты момант маё спантаннае і сапраўднае захапленне. З даўніх часоў сядзелі яны ў той чайхане, якая была старая, можа старэйшая за крэпасць і мячэт. Шмат рэчаў зараз іншыя, шмат, але ня ўсё. Можна было б сказаць, што сьвет мяняецца, але не мяняецца цалкам, у кожным выпадку не мяняецца настолькі, каб ўзбек ня мог пасядзець у чайхане і выпіць гарбаты нават у працоўны час.

Яшчэ я пабачыў у Бухары шматлюдныя і каляровыя базары. Гэта старыя, тысячагадовыя базары, аднак жа ўсё яшчэ жывыя, запоўненыя чалавечым натоўпам. Эркін паказаў мне базар, па якім любіў шпацыраваць Авіцэна. Паказаў мне базар дзе купляў фінікі Ібн Батута. Маленькія крамкі, латкі, прылаўкі, кожны з нумарам, бо нацыяналізаваныя. Эркін сказаў, што ўзбек лічыць за лепшае пераплаціць, але купіць на базары, а ня ў краме. Базар – гэта традыцыя, гэта месца спатканьняў, размоваў, гэта другі дом.

На падворку таксама быў Мэдрэсэ Мір-І-Араб. Мэдрэсэ – гэта мусульманскі ўніверсітэт. Мір-І-Араб – гэта імпазантны архітэктурны ансамбль, пабудаваны ў 1503 годзе, і цяпер яго клапатліва рэстаўруюць. Пасьля рэвалюцыі ўніверсітэт быў зачынены, цяпер ён ізноў дзейнічае. Новая назва вучэльні гучыць так: “Духоўная Сэмінарыя Мусульманаў Сярэдняй Азіі і Казахстану”.

Колер Бухары карычневы, гэта колер абпаленай на сонцы гліны. Колер Самарканду інтэнсіўна блакітны – колер неба і вады.

Бухара купецкая, гаманкая, канкрэтная і матэрыяльная, гэта горад тавараў і рынкаў, гэта вялікі склад, порт пустыні, чэрава Азіі. Самарканд натхнёны, абстрактны, узвышаны і прыгожы, гэта горад засяроджаньня і раз-

важаньня, мелодыі і карціны, зьвернуты да зорак. Эркін сказаў мне, што Самарканд трэба аглядаць у месяцовую ноч, калі поўня. Зямля застаецца цёмная, увесь бляск пераймаюць муры і вежы, горад пачынае сьвяціцца, а потым узьнімаецца ўгору, як лямпіён.

Г.Папўорт у сваёй кніжцы “Легенда Цімура” (Лондан, 1937) хацеў бы аспрэчыць факт, што цуд Самарканда – справа Цімура, якога называлі таксама Тамерланам. “Ёсьць нешта дзіўнае ў тым – піша аўтар, — што горад, які ўсім сваім характам і кампазіцыяй накіроўвае думку чалавека ў бок містыкі і сузіраньня, быў створаны такім бязьлітасным дэманам, разбойнікам і дэспатам, якім быў Цімур”.

Аднак нельга не пагадзіцца, што тое, што зьяўляецца славай Самарканду, узнікла на мяжы XIV і XV стагоддзяў, а менавіта ў часы панаваньня Цімура. Постаць Цімура – зьдзіўляючы феномен гісторыі. Яго імя абуджала жах дзясяткі гадоў. Гэта быў вялікі ўладар, які трымаў пад абцасам Азію, але гэтая веліч не перашкаджала яму займацца дробязямі. Цімур прысьвяціў дробязям шмат увагі. Яго арміі славіліся сваёй лютасьцю. Там, дзе зьяўляўся Цімур – піша арабскі гісторык Заід Васіфі – “кроў выцякала з людзей як з пасудзінаў”, а “неба мела колер цюльпанавяга поля”. Цімур сам ачольваў паходы, сам усё пільнаваў. Тым, каго захапіў, загадваў сячы галовы. З чарапоў загадваў будаваць вежы, будаваць муры і дарогі. Сам сачыў, як ідуць работы. Загадаў пароць жываты купцам і шукаць там золата. Сам сачыў, ці старанна шукаюць. Загадаў атручваць праціўнікаў і апанентаў. Сам рыхтаваў ім мікстуры. Нёс сьмерць, і гэтая місія паглынала палову ягонага дня. У другой палове дня яго паглынала мастацтва. Цімур прысьвячаў сябе распаўсюджваньню мастацтва з той самай адданасьцю, з якім прысьвячаў сябе распаўсюджваньню сьмерці. У сьвядомасьці Цімура паміж сьмерцю і мастацтвам пралягала нечувана вузкая мяжа, і гэтая менавіта той момант, які Папўорт ня можа зразумець. Гэта праўда, што Цімур абезгалоўліваў, але таксама фактам зьяўляецца і тое, што абезгалоўліваў ня ўсіх. Ён загадваў пакідаць жыцьцё людзям, якія займаліся творчай дзейнасьцю. У імперыі Цімура найлепшым прытулкам быў талент. Цімур сьцягваў таленты ў Самарканд, хадайнічаў за кожнага творцу. Не даваў чапаць нікога, хто насіў у сабе божую іскру.

Квітнелі творцы і квітнеў Самарканд. Горад быў ягоным гонарам. На адной з брамаў Цімур загадаў напісаць такі выраз: “Калі сумняешся ў нашай магутнасьці – паглядзі на нашыя збудаваньні!” І гэты выраз перажыў Цімур на шмат стагоддзяў. Яшчэ сёньня Самарканд агаломшвае нас сваім непаўторным характам, дасканаласьцю формы, мастацкім геніем. За кожнай будоўляй Цімур сачыў сам. Тое, што было няўдалым, ліквідаваў, а густ ён меў дасканалы. Прадумаў розныя варыянты арнамантаў, дбаў пра далікатнасьць малюнкаў, пра чысьціню лініяў. А потым ізноў кідаўся ў вір новага паходу, у разню, у кроў, у полымя, у крык.

Папўорт не разумее, што Цімур вёў гульні, на якую ня шмат хто здольны. Цімур паказваў мяжу магчымасьцяў чалавека. Цімур паказваў тое, што пазьней апісаў Дастаеўскі: што чалавек можа ўсё. Працу Цімура можна выказаць думкай, якая належыць Сэнт-Экзюперы: “Тое, што я зрабіў, не зрабіла бы ніводная жывёла”. І ў добрым і ў благім. Нажніцы Цімура мелі два бакі – бок стварэньня і бок зьнішчэньня. Гэта бакі дзеяньня кожнага

чалавека. Толькі звычайна гэтыя нажніцы ледзь раскрытыя. Часам раскрытыя больш. У Цімура яны былі раскрытыя да канца.

Эркін паказаў мне ў Самаркандзе магілу Цімура зробленую з зялёнага нефрыту. Перад уваходам у маўзалеі ёсьць надпіс, аўтар якога Цімур: “Шчасьлівы той, хто адрокся ад сьвету раней, чым сьвет адрокся ад яго.”

Памёр Цімур у 69 год, у 1405 годзе, падчас паходу на Кітай.

Такім чынам, калі ўвосень 1989 году я пачаў серыю маіх падарожжаў па землях Імперыі, мае кантакты з гэтай дзяржавай, хоць спарадычныя і кароткачасовыя, ужо мелі сваю доўгую гісторыю. Я меркаваў, што яны мне вельмі дапамогуць. Памыляўся. Гэты апошні цыкл падарожжаў быў для мяне вялікім адкрыцьцём з двух прычынаў: па-першае – я ніколі блізка не займаўся гэтай краінай, ня быў сьпецыялістам, ня быў русістам, саветолагам, крэмлэлагам і г.д. Мяне захапляў Трэці Сьвет, каляровыя кантыненты Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі, і амаль выключна гэтаму я прысьвячаў сябе. Маё сапраўднае веданьне імперыі было нязначным, урыўкавым, паверхневым. Па-другое – па меры аддаленьня сталінска-брэжнеўскай эпохі нашыя веды пра гэтую сістэму і краіну растуць у геаметрычнай пасьлядоўнасьці. Ужо ня толькі кожны год і месяц прыносяць новыя матэрыялы і інфармацыю, але кожны тыдзень і дзень! Той, хто толькі цяпер пачынае цікавіцца камунізмам як ідэалогіяй, і Імперыяй як яго практычна-дзяржаўным увасабленьнем, можа не здагадацца, што 90, калі ня больш, адсоткаў даступных зараз яму матэрыялаў, яшчэ некалькі гадоў таму ня бачыла дзённага сьвятла!

Працяг будзе.

